

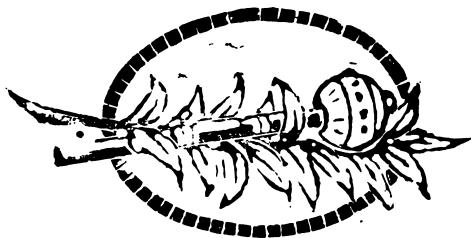

АЛЬМАНАХ

ЛІТЕРАТУРНО-ВІЙСЬКОВИЙ
ЖУРНАЛ

1921

АЛЬМАНАХ ЛІТЕРАТУРНО-ВІЙСЬКОВИЙ ЖУРНАЛ

Ч. I.

Липень 1921 р.

Табор Олександрів (Польща).

Видання Культурно-Освітнього Відділу
Штабу 4 Київської Стріл. Дівізії.

ПЕРЕМОВА

В важких, особливо несприятливих, надзвичайних умовах кується доля українського народу, в занеклій борні гартується українська державність. Розбивши міці путь російського царизму, наш народ, силою політичних обставин, що утворилися, як наслідок революції на просторах Східної Європи, не міг піти широким шляхом мирного культурного поступу. Всі свої сили, всі свої дарування він поклав на те, щоб сабреною рукою відібрати від напастиків свою власну землю.

Ця важка, перівна боротьба триває вже четвертий рік.

В потохах своєї й ворожої крові український народ загубив і ті здобутки своєї національної культури, які ще лишилися у цього не зруйнованими царською владою.

В революційнім хаосі гине й зараз багатий літературний матеріал, гине він на Великій Україні, гине й тут, на чужині.

Копійований історичний матеріал, який міг би служити майбутнім історикам, письменникам, не зберігається.

Ті спроби, які переводяться офіційними установами, що до заховання літературно-історичного й військового матеріалу, досі не дали жадних наслідків.

Цей журнал, що випускається нами, й перекладає геологічним чином такого роду мету.

Крім того, ми маємо ще одну ціль: ділячись з читачами, переважно військового стану, матеріалом військового характеру, ми хочемо таким чином поповнити їх знання, вказуючи на помилки й хиби, допущені нами в минулій бойовій діяльності, непередбачив майбутньому такові, накресливши перед читачем цілу низку епізодів, характерних боїв, які вела армія У. Н. Р. з большовиками на протязі всієї визвольної боротьби.

Гадаємо, що цей військово-літературний "Альманах", як перша спроба видання такого журналу в українському гійську, аустрійському прихильниче, шире відношення як з боку військових кол, так і широких верств громадянства.

Редакційна колегія.

Табор Олександрів на Куйви (Польща). Липень 1921 року.

ПОВСТАНЬ, УКРАЇНО!..

На цвінтарі часів пекельний бартовий
Давно вже стереже тебе, моя Вкраїно.
Міркує, що давно забив твій дух живий,
Що вже ніхто тебе з могили не підніме.

Ласкож ти встань, о, встань, укохана крайно,
Зроби, щоби з мози, щоб з ґробу твого сліз,
Хто обернув наш рай в спранчу руїну
І пролив широке море крові й пекучих сліз.

В тобі-ж, Вітчизно, єсть недопржана сила,
Залізна духа міць і прадідівська слава.
І правда вікова, і вікове право,
Які тебе, мов прaporом, в часи незгод покрили.

Єсть в тебе і борці, є величні—герої,
Цю б'ються з духом злам, як справжній шимань,
Цю жити та вмірати підуть усі з тобою,
Як лицарі кізок, без страху та догани.

І знаю я, що там, де кров твоя литься.
Панує зараз смерть, а радість миті гвилева.
Де від кінця в кінець руїна простягнися,—
Зросте знов пішний рай, зійдуть квітки рожеві.

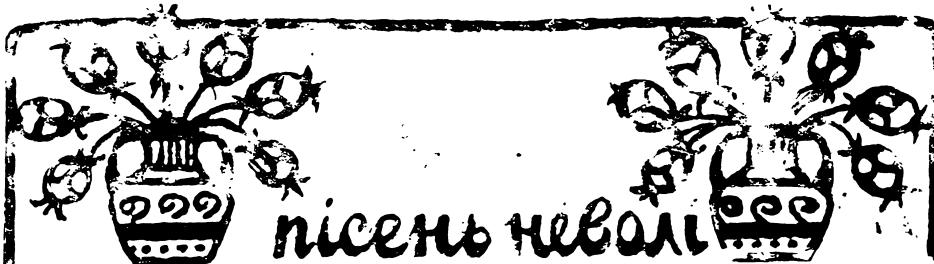
А муки ті, що ти терпіла, Мати,
Печаль твоя й широке морв сліз,
Нас кличуть всіх, щоб неніку рятувати,
Горити в серцях одне: „Без спочинку борись!“

*І хай загине ми, коняхи в стоязах
За вою і життя святої нації землі,
Рідні поля та ліси, й весело проши туні
Згадають все-ж про тих, що в їх межах лягли.*

*На цвинтарі часів покійничий сарковий
Міркує, що з гробів вже неупинні вспомині не може,
Що вже навік згубив твій незгасимий дух,
Що зв'янів птичкій цвіт твоїх ясних надій.
Що ненавіст людська і правду переможе.
Що не знесеш ти знов надлюдських жерулів і жр.*

*А іс-ж ти сесь, ти б'єшся, вставши вже,
Поред тобою світ можливості та надій,
Їх на цвинтарі часів даремно спереже
Твій вільний дух покійничий варновий!*

Д. Левицький.

пісень небол

Ти сказала мені: „Не виходь, не виходь
На кріваве поле війни:
Свою молотість шину, і силу, й красу
Залиши безроздільно мені.“

Я упився чарівною казкою твоєї,
Іри тобі я лишився, о, мила,
Не для мене в кріваву добу війни
Стяг піднявся, й суръма загреміла...

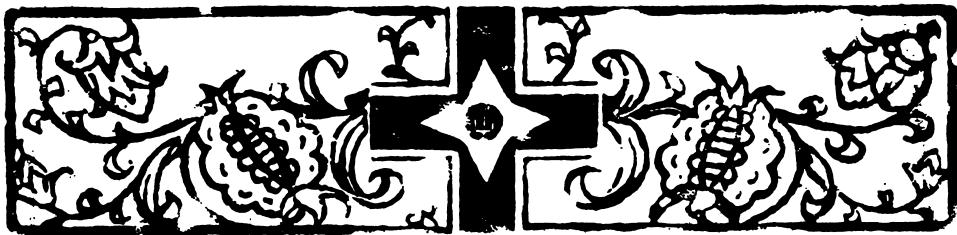
Пролетіли, мов в казці, чудові часи,
Мое серце в коханню згоріло...
Я сумую один і чекаю, щоб знов
Суръма заклик на бій прогреміла.

Вітеріє десь в полі... Димчасті хмарки
В сонцепромінь все кличуть думки.
Лине серце за ними високо,
Заховавши надії глибоко.

Ах, на волю пірватись мені!
Силам' яніть у небеснім вогні..
Та приборкані всі швидокрила,
Що мене в сонцепромінь посили.

Левицький

Свято лицарів ордену „Залізного Хреста“

в 4-ій Київській стрілецькій дівізії.

21-го березня 1921 року 4 Київська дівізія справляла свято лицарів ордену „Залізного Хреста“.

Здається, зі всіх дівізій нашої армії найкраще відбулося воно тут, у нас, в Олександровськім таборі.

I не дивно: величезна більшість партизанів находитися якраз у 4 дівізії, яка найбільш поклала праці бойової під час зімового походу армії У. Н. Р. в запілля ворога, яка майже весь період партизанки з 5 грудня 1919 року по 5 травня 1920 р. безнастанно билася з комуністами.

В дівізії рахується зараз біля 400 лицарів ордену „Залізного Хреста“.

I в нам'ятний день 21 березня всі вони були зібрани на плацу таборовім, де в присутності Командіра дівізії Генерал-Хорунжого Тютюнника, Начальника Групи інтернованих, Генерала-Хорунжого Безручка, польського Коменданта табору й безлічі запрошених осіб був відправлений молебен, перед яким сказав належне слово дівізійний священик от. М. Маринич.

Після служби Божої Генерал-Хорунжий Тютюнник виолосив промову, в якій між іншим зазначив, що „чотирьохлітня безпримірна світова війна, що велася за свободу й самозначення народів, за вільність пригноблених націй, не дала українському народові волі, примусила його продовжувати боротьбу з віковічним ворогом.

Вся історія боротьби українського народу на протязі останніх трьох років, а особливо знаменитий похід армії У. Н. Р. в запілля ворога, здивували весь світ, і ті, хто раніше відносився вороже до України, хто не визнавав її законних прав на самостійне державне існування, тепер корінним чином міняють свої погляди. В цьому найголов-

нішу ролю відограв зімовий похід, і всі учасники його, лицарі „Залізного Хреста“ з гордощами можуть хвалитися цим походом, бо вони вписали одну з найславніших сторінок новітньої історії Української нації.“

Після промови Командіра дівізії почалася роздача орденів, при чому перший хрест був начіпленний Ген.-Хор. Тютюннику одним з герой-партизанів.

Надзвичайний, підвищений настрій серед козаків та старшин дівізії почувався весь цей день свята, яке скінчилося концертом в таборовім театрі.

Під час концерту лицарямі ордену „Залізного Хреста“ була піднесена Генерал-Хорунжому Тютюннику така адреса:

„Дорогому батькові, улюбленному воїждеві нашему Генерал-Хорунжому Тютюннику.

„Важким, хрестним шляхом йшов український народ до свого національного й державно-політичного визволення. Зі всіх боків облягли його вороги, намагаючись не тільки підбити Україну під свою зверхність, але й в кінець знищити всі ті виявлення самостійного національно-культурного життя, які після російської революції що раз сильніше починали прокидатись в ньому.

I в той час, коли, здавалося, ворог перемагав, коли байдужість і бездіяльність охопила всі верстви громадянства нашого й армії, ти один горів завзяттям і своєю невтомною енергією запалював серця борців до нових змагань, до нової боротьби з запеклим ворогом української національної ідеї—москалем.

Твое живе, повне великої моральної сили ество в найбільшій мірі одушевило історичний похід армії Української Народної Республіки в запілля ворога, коли ім'я отамана Юрка Тютюнника стало синонімом непереможного лицарського духу, коли воно промовлялося ворогами зі страхом і пошаною, а в серцях народу пробуджувало надії на визволення, на остаточну перемогу.

І сьогодня, в цей великий день свята лицарів „Залізного Хреста“, який нагадав всім нам величність і героїство безпримірної велетеньської боротьби армії У. Н. Р. в запіллю ворога, в цей весняний день, коли вся

природа всгас від довгого сну, вириваючись з міцних
обіймів зими, прокидаються й розцвітають в наших серцах
надії на майбутнє визволення, кріпне й зростає думка, що
ти, дорогий батьку-отамане, незабаром поведеш своїх ді-
тей знову на широкі лани й степи рідної України.

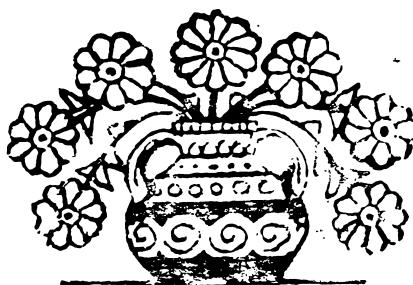
І ми чекаємо цього слушного часу, вірячи, що з
тобою ми принесем украйнському народові довго-ждану
волю, бо з іменем твоїм звязані слава й перемога.

Слава нашому батьку-отаману! Слава непереможному
боєві за вою й державність українського народу!
Слава генералу Тютюннику! Слава! Слава! Слава!!!

(Далі слідують підписи лиців з ордену „Залізного
Хреста“).

Так було відправлено це свято в нашій дівізії.

Д. Левицький.

Йдемо до кращого.

Революція застала нас неготовими до тієї праці, яка стала перед нами життєвою вимогою. І коли д'велося рішуче приступити до будування своєї Держави, то зараз же виявилося з повною яскравістю, що у нас були майже всі передумови окремої нації, котра має право на незалежне державне життя, але не було в нас самого головного, яке в таких моментах відограє рішуючу роль. Завдяки режиму і обставинам, які довгі часи перед революцією опанували були нашим краєм, наш народ не виробив в собі стального й ієвного правно-державного погляду та не підніс своєї національної свідомості, а разом з тим не витворив необхідного кадру людей, котрі би повели його вперед. Не було розумних політиків та дипломатів, коротко кажучи, не було державних мужів, і ті, котрі волею долі стали на чолі руху, були нисреважно наші письменники, педагоги й взагалі культурні сили, але без твердого знання державних інтересів та цілей своєї Держави.

І от з цього виплили неурядиці, безладдя, руйнуючі, а не будуючі державу закони. Передове наше суспільство розбилось на окремі партії, котрі тягнули в ріжні боки. Наші народні маси, будучи самі по собі мало національно свідомі, при таких обставинах залишились байдужими глядачами на наші змагання. А в результаті ми опинились в сучасному тяжкому стані.

Але що маємо робити?

Не місце сумуванню, навпаки, мусимо душою радіти вже хоч з того, що наша ідея стала на чергу денного порядку, а наша Держава стала питанням самого найскорішого часу.

Не було у нас державних мужів, не було уміння твірити державну будівлю. Нам необхідно треба було пройти школу, щоби придбати оті недостаючі нам знання. І тепер по майже чотирьохлітній боротьбі ці знання ми винесли з життєвої школи. І хоч вона коштує нам надзвичайно дорого, хоч вона відбилась глибоко як на нашому тілі, так і на душі, але зате ми винесли з неї ті перекопання й знання, без яких ні в якому разі неможливо приступати до відбудови Держави.

Ми тепер вже знаємо секрет державного будівництва, ми тепер вже не ті, якими були до цього часу. Ясно бачимо, що тільки в консолідації всіх наших українських

сил полягає заклад як нашої перемоги над численними ворогами, так і саме існування нашої Держави.

В цілях такої консолідації не час тепер зводити партійні рахунки і вести між собою боротьбу, яку так талановите підтримують інші вороги, використовуючи її для себе. Настав час, тієїпого порозуміння, відкинення всіх партійних платформ, сполучення навколо одного центру й пареншті використання своєї енергії, яка до цього часу безплодно марнувалася, для досягнення одної святої мети, створення Незалежної Української Республіки.

Так, ми рішучо і з певною підставою можемо сказати: „Ми готові”!

Ще не так давно наше політичне становище виявляло собою дуже сумну картину. Тої єдності, про яку зараз йде мова, не було, як рівно ж не було й надії на досягнення її.

Як наслідок нашої попередньої державної незрілости, життя викинуло на чужі терени де-кілька українських центрів різних орієнтацій. Головними з них були: центр ідеальогії У. Н. Р. з осідком в Тарнові, другий-ідеальогії гетьманату в Берліні, третій в Відні і т. д. Істинування стількох державно-політичних центрів, мимо того, що вносило поміж наше суспільство розлад і роз'єдання, не пророкувало пічого доброго для нашого майбутнього, і хто знає, чим би це скінчилося, коли б такий стан потрівав надалі.

Але те, що ми не могли розвязати шляхом порозуміння і компромісу, а власне не могли вийти з цього становища,—це прийшло, хоч ще не в остаточній формі, само собою.

Віденський центр, т. зв. Всеукраїнська Національна Рада, не зробивши нічого доброго, покінчила своє існування. Цей факт в сучасному нашему життю має велику вагу. Поскілько Віденський центр являвся для роспорядженого нашого громадянства модерним, постілько він поглибував нашу кризу, приваблюючи до себе певні кола суспільства, які орієнтувалися в його бік.

З його ліквідацією дальнійше колоття нашої суспільності само по собі закінчиться. Люде, котрі складали цей центр і орієнтувалися на його, мусять вже з чисто життєвих потреб прилучитись до другого центру. Ясно, що коли вищезгадана школа їх чому—небудь навчила, то

котрій панаки все скомпромітував, а інші вже відійшли від центру У. Н. Р.

Як наслідок ліквідації Віденського центру: і як перший крок до консолідації всіх українських сил, маємо відоме вже приєднання до Тарнівського центру групи наших великих землевласників і промисловців, перебуваючих на еміграції в Букарешті. Це явине дуже важне, хотіби вже з тих мотивів, що партія землевласників і промисловців до цього часу не тільки що не підтримувала ідеї У. Н. Р., а, навпаки, ігнорувала її.

І тепер нам треба пройнятись вірою, що решта нашого громадянства, котра дотепер ще не спричинилась активно до відбудови своєї Держави, зважаючи на важний переживаємий момент і на близькі перспективи нашого майбутнього, піде слідом за своїми братами в Букарешті.

Треба вірити, що українське громадянство, боручи на узагу дото свозі Батьківщини, сказавши в справі консолідації сил букву „А“, скаже букву „В“ і т. д.

Особливо ці слова мають відноситися до Берлінського центру й до тих груп і партій, які орієнтуються на його.

Хочеться їм сказати:

„Годі панове, бавитися, годі свої чисто класові інтереси ставити вище інтересів своєї Батьківщини!

Час взятися за розум і загальними зусиллями та шляхом порозуміння відбудувати свою власну Державу, щоб не бути надалі комірниками, а зажити щасливим і вільним життям в своїй хаті!“

Тоді лише, коли буде відбудована своя Держава, кожен в ній одержить те, що заслужить.

Час настав до єднання, й тільки від того, наскільки ми зуміємо це єднання створити, залежить наше майбутнє.

І от, нарешті, торкаючись ще раз ліквідації Віденського центру, мусимо вазначити жалкуючим за ним, що жалкуванню тепер не місце, бо ліквідація цього центру явилається стімулом до єднання наших роспоріжених сил, в якому полягає наша перемога. Тільки через ліквідацію отих утворених центрів та шляхом тісної консолідації наших сил назкруги ідеї У. Н. Р. ми дійдемо до кращого.

Д. Кудіківський.

Мої квітки вже більш не розцвітуть...
Мій сад зав'яв... Замовкли поривання...
Моя душа вміра від раннього кохання,
І плаче, мов струна, німа невільна грудь.

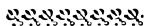
Пожовкло все... Забуте милування,
І все забуте, все, чим доси жив,
Але душа кричить: „На волю, на змагання“.
А в серці завміра до боротьби призвів.

Пройшла моя весна близькою рікою,
Уста мої мовчать, мовчать мої надії,
І тільки, тільки ви, мої таємні мрії,
Як вірні діточка, зісталися зі мною.

I. Дрок.

На 60 роковини смерти пророка української землі Тараса Григоровича ШЕВЧЕНКА.

Над могилою Тараса ходять хмари, вітри віють,
А зімою на могилі там сніги одні білють.
Спіть поета непробудно над рікою, над дикої кручей,
Де шумить і в день, і ніччу наш Дніпро могучий.
Вік минув, як він помер, пролинула сила часу,
А живуть в серцях народу пісні старого Тараса.
Вороги його лютують після смерті, як при жизні,
Бо Тарас лишив нам пісню, пісень чудовую вітчизні.
І поезія Тараса, що й тепер серця пліняє,
Диха свіжістю весняної паче гай у ранок маю.
Над могилою Тараса—там сніги зімой білють,
А весниою квіти там будуть, там гай зазеленіють.
Сchezє сніг під зглядом сонця; в інший день весни
    * великий
Перед сонцем правди вічної стихнуть ненависті крики.
Бо могутня пісні Тараса: промовляють вірші півучий.
Діти, старці, лани, ниви, Дніпр могучий, Дніпр ревучий.
І даремні, і без силі ненависті й злоби крики:
Всім відомо: на Вкраїні жив поети дух великий.

Спогади про Любарські події.

Було приблизно 13—14 листопаду 1919 року, коли я в Проскурові, біля Штабу Дієвої Армії У. Н. Р. зустрів п. Данченка. Данченко—син селянина із під Винногородка Волинської губ. гімназіяльний учитель. У перші часи Українського Відродження Данченко, як старшина, займав досить відповідальні посади. Був комендантром м. Київа, командував окремими частинами. В повстанні проти гетьмана брав активну участь яко помішн. командіра Дніпровського загону от. Зеленого (Терпила). До Любарських подій, Данченко командував окремою частиною в Запоріжській групі. Данченко, безумовно, патріот, добрий організатор і гарний промовець. Як вояка—завзятий і сміливий. Та жадоба влади (надзвичайно властолюбива людина) затемняє в нім добре риси. До того ж Данченко часто слухається не голосу розсуду, а—почуття.

Данченка я знав раніше і знав як гарного—таки інтригана-авантурника. Але зустріч з ним була для мене приємна; і спільні переживання—(я служив разом з Данченком під час повстання проти гетьмана в Дніпровськім загоні) створили між нами певну приязнь. Як вияснилося, Данченко тільки що був випущений із Кам'янецької вязниці. В Проскурові Данченко побував у Командуючого Дієвою Армією от. Василя Тютюнника. Останній офіційно призначив Данченка командуючим повстанцями на Волині. Коли я зустрів Данченка, він уже мав таке призначення. Мав певні директиви що до свого завдання і вичікував Волоха, який зі своєю бригадою гайдамаків був при Уряді і мав разом з Урядом прибути до Проскурова.

Побачивши мене, Данченко запропонував мені їхати разом з ним на повстання. На повстання, так і на повстання, коли на це є благословення Уряду.

З Данченком ще був сотник Богун (Морозенко Іван, б. військовий начальник Житомирського повіту) і кадра для початкового повстанчеського відділу і 20—25 козаків із Запоріжської групи, де Данченко командував якоюсь окремою частиною. Відділ цей мав з кулемети і ще деяку зброю та грузове авто. Сам же Данченко мав, як і слід „командуючому повстанцям“, легке авто. На станції Проскурів, коли прибув Головний Отаман, а з ним і бригада гайдамаків Волоха. Данченко мав з Волохом конспіративну нараду. Як я довідався пізніше, на цій нараді розбіралася утворившася політична ситуація й виникувався можливий вихід із неї. А виходом, на думку Дан-

ченко і Волоха, було—проголошення рад і порозуміння з Р. С. Ф. С. Р.

Після того, таки в Проскурові, Данченко бачився зі старшиною Легінім, командиром кінного ескадрону, очевидно з тієї ж Запоріжської групи. Легін од Данченка отримав якесь спеціальне завдання.

З Проскурова Данченко з відділом вийшов на Староконстантинів. Староконстантинів мав бути осередком початкових спроб організації повстання на Волині. По дорозі з Проскурова на Староконстантинів, ми нагнали Божка, бувши от. Запоріжської Січі, що пішечки з торбиною на плечах пленявся, замішившись в низці великих і малих відділів козаків, очевидно, порвавших звязок зі своїми частинами і йдучих на Староконстантинів.

Данченко впізнав Божка і запропонував йому місце в авто. Приїхали до Староконстантинова і росташувалися в військових косарнях за містом, по дорозі на станцію. В тих же косарнях, тільки значно близче до міста, був росташований Кіш Українських Січових Стрільців. Данченко нераз загравав з головною старшиною У. С. С. Але ця старшина була досить обережна з Данченком, і заходи Данченка втягнути У. С. С. в хід подій не дали піяких наслідків.

Тут же, у Староконстантинові, Данченко був занятий справою зведення персональних рахунків з Волинським Губерніяльним Комісаром п. Сумневичем.

Тепер що до відношення Данченка до Божка. Божко був потрібний Данченкові не більш не менш—як для самореклами, а через те Данченко призначив Божка Начальником свого штабу. Ці відношення легко було спостерегти. Як Данченко, так і Божко один перед другим удавали щирих приятелів, товаришів, однодумців. Ну, а в дійсності? А в дійсності були запеклими, ворогами. З однаковою вдачею, однаковими нахилами, вони добре розуміли один другого. Один в одному вбачав небезпечного ворога й чекав слушного часу для зведення рахунків.

Почався відстути частин із Проскурова на Староконстантинів. У звязку з цим Данченко мусів вибрати для себе більш спокійний осідок, а саме—м. Любарь. Очевидно, Данченко не предбачав, що регулярні частини будуть одступати на Любарь. А що це так, це видно хоч би вже з того, що Данченко м. Любарь рахував у сфері повстанческої діяльності. Із Любаря Данченко вів переговори з Командуючим Дієвою Армією Василем Тютюн-

ником, як автономна повстанчеська одиниця. В околицях Любаря Данченко, за допомогою кінноти Легіна, робив розвідку (в Трощі стояли більшовики) і провадив підготовчу працю до повстанчеських акцій. Данченко видав цілу низку відозв з населення й, треба віддати справедливість, уміло вів організаційну працю на периферії.

На мешканців же м. Любаря Данченко наклав контрибуцію (це тоді було в моді), яка й дала більш-менш задовільняючу кількість одягу та харчів.

Відділ Данченка в Любарі збільшився. Але знову—таки не повстанцями. Річ у тім, що з Староконстантинова на Любарь безпереривно йшли як цілі відділи, так і поодинокі козаки ріжних роспорощених частин. Данченко виставляв застави при входах у місто, які й спинали всіх тих, що дезертували або просто відбилися від своїх частин. Затримані козаки препроваджувалися до штабу Данченка, де їх розбивали по сотнях. Зовні такий вчинок Данченка був не тільки нещідливим, але й корисним. Ніхто, звичайно, не міг предбачити, що за ним криється. Поки що йшла організація „повстанчеського відділу“, нічого зрадницького з боку Данченка не видно було. Тим більше, що перед приїздом Головного Отамана до Любару прибували представники Уряду й мали нараду з Данченком. Можна було думати, що все йде на добре й все, що робиться з боку Данченка, має загально-державні цілі. Бо інакше чим пояснити те, що Командуючий Армією мав видати Данченку на підготовчу до повстання роботу один міліон гривень.

Але, тут, у Любарі, на арену подій виникло якесь непорозуміння в особі Волинської Революційної Ради. Як ця Рада утворилася, звідкіля взялася—не знаю. Знаю самий факт її появи. З яких людей, якої партійної принадлежності ті люди були, кого вони представлявали—теж не знаю. Одно знаю: на чолі цієї Волинської Революційної Ради стояв б. Комісар Кременецького повіту п. Коваль. Знаю й те, що Волинська Революційна Рада з'явилася в Любарі й, очевидно, була за одно з Данченком і мала звязок з Волохом.

Через деякий час, 23—24 листопаду, коли не помиляюся, в Любарь прибула й бригада Волоха. Тут то й почалися часті наради Волоха, Данченка, Божка, Маслова (командир N-ого полку бригади Волоха). Легіна та Волинської Революційної Ради. Про цілі наради мені не відомо. Та він всякої сумніву, що вони кружляли в зачарованім колі склаштійся політичної ситуації та мож-

ливого виходу з неї. Вихідною точкою був взятий принціп Рад. Ради, пібто, мали бути якорем урятування справи.

Згодом до Любаря прибули Головній Отаман, Голова Ради Народних міністрів і де-які міністри. З приїздом Головного Отамана відбулася ще одна конечна нарада Волоха, Данченка, Божка та других і Волинської Революційної Ради. На цю нараду було запрощено Головного Отамана і прибувших до Любаря представників Уряду.

Головний Отаман звичайно, знав ті основні питання, які мала розбірати нарада. Знав про наміри Волоха, а з ним і – Данченка та Божка. Так або інакше, а ніхто з представників Уряду на нараду не прибув. Був тільки, якій представник от партії, п. Петренко, який тільки через свою нетактовність ускладнив справу.

Неприсутність же нікого з запрощених представників Уряду назавжди поховала й те спільне, що мало привести до порозуміння, до мирного полагодження конфлікту на цій нараді.

А через те остаточно було вирішено порвати всякі звязки з Урядом У. Н. Р. і проголосити принціп Рад. Агенти Уряду безперечно про це все знали. Були вжиті заходи до ліквідації авантюри Волоха і Ко. Але, як на лихо, в той час у Любарі не було реальної сили, на яку можна булоб опертися, ліквідуючи справу авантурників.

Прийшла Юнацька Школа і росташувалася в осередкові м. Любаря. Отут-то й було виданий наказ Начальнику Юнацької школи в ночі напасті на відділи Волоха і Данченка, обезброїти їх, а головних виновників арештувати. Але це роспорядження попередили Волох і Данченко. Хтось із них „проплюхав“ про таке роспорядження, й тієї ж –таки ночі як бригада Волоха, так і відділи Данченка були виведені з Любаря і росташовані в бойовому порядкові на лівому боці річки Случ. Я зовсім нічого не знав про те, що сталося, і дуже був здивований, не заставши на другий день штабу Данченка на старому місці. В місті панувала така метушня, що годі було розібратися де, що їй як. Ніхто ніяких конкретних указівок не міг дати. Пішов до Штабу Дієвої Армії. Тут рух, метушня. Ідуть цівільні люди, відділи козаків, проїжджають авто. Но вулиці бігають верхівці, спиняючи та обезброюючи старшин. Содом і Гомора! Серед такого хаосу трудно було орієнтуватися. Нарешті, мене йще де-кілька військових спинили гайдамаки-кіннотчики, що гасали по вулиці, й повели в бокову вулицю до моста, що перекинутий

через річку Случ. На мосту стояла кіпна застава Волоха. Із Любаря нас привели в село Красносілку. Штаб Волоха та Волинська Революційна Рада містилася в Красносільського пан-отця.

За мою відсутність у Красносільці сталися дві значні події: 1) Смерть Божка і 2) призначення (Волинською Революційною Радою) Волоха „Головнокомандуючим Українськими червоноюми радянськими військами“.

До того ж у самім Любарі сталося слідуєше: в Любарській поштово-телеграфній конторі під охороною юнаків находилася державна скарбниця. Довідавшись про це, Данченко, без відома Волоха, віддав розпорядження чоті гайдамаків забрати скарбницю. Сам Данченко з гайдамаками зайшов у контору й персонально робив розпорядження. Звичайно, варта біля державної скарбниці, що складалася з юнаків, не могла нічого вдіяти з переважаючою кількістю гайдамаків. Довідавшись про цей злочин, Головний Отаман oddав розпорядження начальнику Юнацької школи врятувати скарбницю і покарати злочинців, і може так і сталось би, колиб: б) більше пресудливості виявив начальник юнацької школи при виконанні наказу; І 2) коли б не довгі ноги Данченка. Данченко зараз же після свого вчинку поїхав на Красносілку наганяти Волоха, що виrushив на Красносілку раніше, нічого не знаючи про цамір Данченка. Мене привели в Красносілку тоді, коли Волох був уже призначений Волинською Революційною Радою „Головнокомандуючим українськими червоноюми радянськими військами“, а Божко лежав убитим у пан-отця в хаті.

Виявилося, що Волинська Революційна Рада була настільки нахабна, безсоромна, безчестна, що проголосила себе (чого тільки не буває у нас!) як Раду, тимчасово репрезентуючу волю всього українського народу. Цим і пояснюється такий учинок, зроблений нею, як призначення Волоха Головнокомандуючим українським Червоноюми радянським військом, а також і те, що Волинська Революційна Рада заграбована Данченком державну скарбницю взяла під свою опіку, а також ціла низка зроблених у майбутнім цією Радою дурниць та злочинств. Наприклад, кожний із членів Ради (а треба зазначити, що члени В. Р. Р. були всеобщно неграмотні) мав вести чи фінансову, чи освітній й т. інші справи в державному маштабі.

Кілька слів до смерті Божка. До Красносілки ніякої підлегlosti Данченка Волохові, ні Волоха—Данченкові, а також і Божка Данченкові, хоть Божко і був началь-

ником штабу Данченка—фактично не було. Кожна з цих трьох осіб мала свій військовій відділ. Данченко—козаків з Запоріжської групи; Божко—з б. Запоріжської Січі, а Волох—бригаду гайдамаків. Як Волох, так і Божко й Данченко при всякій пертурбації, не спріяючи тому або іншому, могли опертися на свої відділи.

Кожний з них мітив на „голововерх“ і підлягати один другому й не думав.

Значить, на посаду „Головнокомандуючого українськими червоними радянськими військами“ було три претендента. Волох одним із самих сильніших: за його кандидатуру стояли бригада гайдамаків і Волинська Революційна Рада.

Лишився Божко як один із небезпечних претендентів. З Данченком же легко було покінчити, бо він не користувався популярністю. Як Волох бажав бути, що труdnо сказати, „Головнокомандуючим“, то в першу чергу треба було йому пізвавитися Божка. Дуже можливо, що Божко й справді став жертвою змагання за владу. Таку думку поділяли й всі козаки. Другої причини смерті Божка, коли її шукати в сфері стосунків Божка з Волохом та Данченком, не могло бути. Самий же факт убийства стався ось як: до Божка в помешкання (а він мешкав у Красносільського пан-отця) зайшов його січовик. Між ними йшла балачка самого буденого змісту. Біля Божка лежав Божків—тики заряжений револьвер. Козак уявив браунінг у руки й став розглядати. Потім, свідомо чи несвідомо, пакав на курок. Револьвер вистрілив прямо в Божка. Божко непримінний упав і змер, не приходячи до свідомості.

Поховали Божка дуже вроочно на Красносільськім цвинтарі. Волинська Революційна Рада асігновала, яко допомогу, дружині Божка 150,000 гривень.

В Красносільці простояли дві доби й вирушили на Трощу. В Троці стояв більшовицький полк. Треба було бачити, з якою ненавистю поглядали на червоноармійців штучно зроблені червоними гайдамаки. Було чимало неприємностей. Іс дивлячись на всякі реверанси Волоха, Данченка та Волинської Революційної Ради перед місцевими представниками радянської влади, не дивлячись на виявлення „вірноводаннических чувств“, більшовики все-таки дивилися на них як на „Петлюровських бандитів“, і будь у Троці чималий більшовицький гарнізон, не один бін із „новообращених“ був би відправлений павістити Божка.

Населення страшно було здивоване, бачучи безпечно маневруючі Українські частини в районі більшовицького панування. Козаки були надзвичайно морально пригнічені. Йшли вони, як той блудний син... „Хто ви й куди йдете“, миталися селяне.—„Ми... ми...“, силкувалися щось сказати козаки, червоноючи і соромлячись самих себе. Вони, дійсно, не могли знати, хто вони, справді, зараз й куди й пощо йдуть. Правда, пізніше козакам роз'яснили їх завдання. І зазначили, що вони йдуть підпірати домугання Українських боротьбистів. Селяні здивовано зниували плечима. „Чудне,—мовляли,—на світі Божому робиться—то комуністи, то денкініци, то петлюровці, то бомбісти. От і розберися“. При цьому безнадійно розводили руками.

З Троїці вирушили на Житомир через Чулнів та Троянів. Скрізь по дорозі Волинська Революційна Рада видавала відозви до населення, в яких кляла і Уряд У. Н. Р., і комуністів російських, зазиваючи під прапор Української самостійної соціалістичної радянської Республіки.

Чому саме до Житомира йшли, а не куди інше, пояснюється ось чим: 1) Волох і Волинська Революційна Рада шукали такої української політичної групіровки, якаб, стоячи на пристілі рад, одночасно стояла і на національно-українському ґрунті; 2) Волох і Волинська Революційна Рада хотіли пошукати щастя у більшовиків, цеб-то—якось з ними порозумітися. Це ті чинники, що привели Волоха, Данченка і В. Р. Р., а з ними і весь відділ до Житомира. (Отряд був розташований за м. Трояновим, у восьми верстах від Житомира).

В той час у Житомирі знаходився Центральний Комітет Українських боротьбистів. Там же знаходилися і лідери цієї партії—Шумський (б. міністр освіти за часів Центральної Ради), Немоловський (б. військовий міністр за часів Центральної Ради), Полос та інші.

Біля Житомира відбулася парада Волинської Революційної Ради в присутності Волоха та командірів окремих частин. На цій параді було обрано два представники—один од війська, а другий од Волинської Революційної Ради. Ці представники мали поїхати в Корostenь, штаб XII-ої більшовицької армії для переговорів з більшовиками. Для ціх делегатів була вироблена інструкція—основні точки порозуміння.

В цій інструкції всього було намічено п'ять пунктів. Головні з них: окрема Українська червона

армія, окрім командування, самостійність Української соціалістичної радянської республіки її цілковита недоторканність тієї української інтелігенції, яка раніше вороже ставилася до більшовиків і активно виступала проти них, а зараз стала на радянський ґрунт.

Раніше, чим їхати до Коростеня, в штаб XII армії, делегатам було наказано знайти в Житомирі лідерів партії боротьбистів і з ними все це грутовно обговорити.

Представники відіхали. Всі заняли вичікуючу позицію.

Тимчасом сталися дрібниці, які вияснили відносини більшовиків до намірів Волоха й Волинської Революційної Ради. Річ у тім, що більшовики, які були на фронті під Бердичевим і ті, що паходилися в самому Житомирі, зовсім не знали про присутність українських частин у районі Житомира. І коли гайдамаки з'явилися в місті, то там зчинилася страшна паніка. Навіть скелі були зчинені. Оповідають, що в м. Житомирі мали місце такі куріози. До скелю заходить гайдамака (купить щось хотів). Жізд зправляє дорого. Гайдамака торгується й, нарешті, свариться з жидом. На гомін входить червоноармієць: „Что за шум?, ти какой часті?“, звертається до гайдамаки.—„А тобі чого треба?“, в свою чергу звертається гайдамака до червоноармійця. „Я—вооруженная военная сила—красноармеець“. „Он що! Ну а я—озбронна військова сила—гайдамака“. Червоноармієць спішно ретірувався..

Була ніч. Всі спали. На окраїнах села чатували застави. В будинок, де знаходився Волох і Волинська Революційна Рада, поспішно входить червоноармієць і будить одного із членів Ради: „Від Вам. товарищ?“, лаконично запитав, подаючи якийсь папірець. Той, проторин очі, напіввідомо читає: „В. секретно. Начальнику N-го бойового участка. В районе (таких-то) сел обнаружены петлюровские банды. Наказую Вам, с получением сего, снять с фронта (таку-то) часть и обезоружить их. В случае же сопротивления, броневику, маневрирующему между Житомиром и Бердичевом, обстреливать... Такий, приблизно, зміст наказу. Виявилось, що червоноармієць штаб Волоха приняв за штаб „Начальника N-го бойового участка“. Член Волинської Р. Р. зараз же збудив Волоха і передав йому цю записку. Вона Волоха настільки освіжила, що він, не гаючи часу, віддав розпорядження зібрати всі бойові частини, що були розташовані в різних селах, у те село, де був штаб. Тим часом один курінь більшовиків зробив наступ на село, де був штаб Волоха, в цілях обезброяння. Зроби цей курінь раптовий, не-

сподіваний наступ на село Х., і справа була б ліквідована, а то курінь, тихе сенько оточивши село, не пішов далі, а вислав у село делегацію, аби довідатися що за люде в селі. Делегація раніше, чим попасті в штаб, наткнулася на заставу, з якою і розговорилися. Розговорилися й дійшли до мирного погодження: справи: „Ми вас, товарищи, обезоруживать не будем: ви такі же, як і ми, і бъємся то ми за одпо“. Тим часом і лава болшовицька, що оточувала село, війшла в село і розійшлася по хатах. Почалися роспіти, балачки.

Рано повернулися й делегації, що їздили до большовиків. З боротьбистами вони не бачилися. Іх у Житомірі большовики піддурили, сказавши що в Житомірі ніякої центральної організації, під взагалі яких-би там не було боротьбістів не має.

Річ у тому, що комуністи мали зле-око на українських боротьбистів, були завжди в опозиції до них; не терпіли і дивилися як на людей, у котрих „ще петлюровиціна не викоренилась“. Больщовики боялися, щоби українські боротьбисти не скористували відділ Волоха, як реальну силу, без якої боротьбисти нічого не були царті; й на яку вони могли б опертися, переводячи в життя свої домагання. А бачучи таку силу, большовики хочеш не хочеш, мусіли б не тільки рахуватися з партією українських боротьбистів, а й ін на інпроміс у своїх політичних змаганнях.

Переговори з большовиками не дали, чого й треба було сподіватися; ніяких наслідків. В Керостені представники отряду Волоха вели переговори з Норайком (галичанином) і ще з одною особою, прізвище котрої не пам'ятаю. Правда, представники Волоха намагалися з Коростеня по прямому дротові говорити з Троцьким, але їм не дозволили. Больщовики не то що не погодилися ні з одним з зазначених у інструкції пунктів, а „милостиво“ запропонували: 1) до 24 годин скласти зброю; 2) склавши зброю, через Житомір, де частини „урочисто“ будуть зустрінути, відправитися на залізничну станцію; 3) всі частини для реорганізації (!) будуть іправлені в ешалонах у район Гомель—Мозирь. Коли ж, на протязі 24-х годин ця пропозиція не буде принята й виконана совітська влада змушена буди зняти з фронту (тил був голий) частини й обезбройти примусово. Волох, почувши таку пісню большовиків, був страшенно розгутованний... „А так вони он як! Так вони ще до сього часу пічому не навчи-

ліся? Чекайте: заговориме ми з вами інакше", — з притиском видавлював він.

Отут-то, або спускайся на дно, куме, або бери манатки й тікай. Волох і Волинська Революційна Рада, звичайно, вибрали останнє.

Шумський, Немоловський і Савіцький (членці партії У. К. П. (б.), що знаходилися таки в Житомирі, прочувши про отряд Волоха, самі прибули до Його штабу. Довідавшись про переговори, які Волинська Революційна Рада й Волох вели з большовиками й про наслідки переговорів, страшено обурилися. Які ж бо ви, мовляли, не тактовні; які ж плохі діпломати. Хто ж веде переговори з ворожою стороною, забравшись до неї на піч. Треба вам не йти було в запілля большовиків, не скінччувши переговорів з ними, а вибрати нейтральну зону й там чекати... Мовчки, похнюпивші носи, зачервонівшись сиділи наші „діпломати“. Довга була нотація й поучительна. А наслідком її була демісія Волинської Революційної Ради. Замість же неї був утворений комітет правобережжя (а був комітет і лівобережжя), в який увійшли, з благословення Позлоза. (Голова Ц. К. У. К. П. (б.) й Шумського: головою Комітета Немоловський, членами Савіцький і Войцехівський (Войцехівський в той час був у Винниці). Перебравши функції від Волинської Революційної Ради. — Комітет Правобережжя зараз же взявся за справу варобленої з гайдамаків свідомих боротьбистів. Але козак, пройшовши з-х літній школу боротьби за Самостійну Українську Народну Республіку, не мав ґрунту для восприяття нових ідей, проповідуемых боротьбистами.

Не солено хльобавши, як-то кажуть, Волох, а з ним і Комітет Правобережжя України вирушили з під Житомира. Характерно те, що до отряду Волоха прилучилося її де кільки червоноармійців з того куріння, що був висланий обезбройти отряд Волоха. „Нам казали, що ви б'єтесь за буржуазію, а ви, як і ми, боретесь за землю й волю“.

Перед вихідом з-під Житомира, відбулася нарада старшин, на котрій вирішено було нробратися в запілля деникінців „пролетіти метеором всю Україну, обєднати всі повстанчеські відділи й роспочати утворення Самостійної Соціялістичної Радянської Республіки“, як назначив Волох у своїй промові. Пробіралися в запілля деникінна, переходячи такі пункти: Чуднів, Янушівка, Уланів, Пиків, Калинівка (по слідам армії У. Н.Р.), Липовець, Вороновиці, Ільїнці, Дащів, Грамів, Умань. Отут-то й можна було спо-

стерігти підношення населення до Армії У. П. Р., по слідам якої йшов Волох. Коли доводилося чи то в місті, чи то в селі розпитувати людей про те, як давно пройшли українські частини, чи багато війська, як озброєно, чи є кіннота й куди те військо пішло,—то комічалося надзвичайно цікаве явище. Запитаний селянин або вдавав із себе дурня, що не знає про що його розпитують, або, коли у нього просто вимагали відповіді, з якоюсь ненависттю, з якоюсь мукою, ніби з самого серця видаливав: „або я знаю! Йшло якесь військо, й в нашому селі очували солдати. А скільки їх, хто вони такі; звідкіля й куди йдуть, чи українці чи большовики я не знаю. Хіба мало ріжного війська тепер ходить. Хто ж їх розбере, хто вони є. Еге, розпитувать! Щоб всипали, ато, борони Боже, й ростріляли. Що? Оце недавно проходили через наше село якісь солдати. Українцями себе звали.—Чи є тут поблизу большовики і як вони поводяться з населенням—питають. Я й ну большовиків лаять. Сякі й такі. А ті солдати слухали, слухали та до мене: „ах ти провокатор! ми сами большовики“... Було вже мені, як тій сидоровій козі. От і тепер—хто ж вас знає що ви за одні?..

Не приходиться й казати про те, що селяне безумовно знали всі подроби про армію Омельян.-Павленка, що раніше пройшла. Але тік селяне настільки свідомі були того, що то пройшла їх рідна армія, настільки зважували з нею свої надії, своє ґайсунство, що ховали її сліди перед тими, хто здається їм підозрілим і непевним.

В Янушполі Данченко з невеличким відділом вірних йому козаків, особливо земляків з під Вишгородка Волинської губернії,—зник. Зрозуміло! Данченко не міг не помітити того, що його Волох, Комітет Правобережжя України, Волинська Р. Р. ігнорували, що вони з нього глузували. До того ж Данченко був зміщений з посади помічника „главковерха“.

В Янушполі лишилася й Волинська Р. Рада, щедро себе авансувавши. Переїзд од Житомира до Липовця нічим особливим не визначився. З Липовця я, в цілях розвідки, був посланий до Гайсина. В Гайсині тоді стояли деникинці. Отряд же з Липовця мав вирушити через Гайсин на Умань. Але, як виявилося, Волох, під натиском одступаючих деникинців, мусів змінити свій маршрут. В Липовцях Волох прийняв бій з деникинцями. Втрата була значна як з боку Волоха, так і деникинців. Аби уникнути можливої сутички в Гайсині, Волох узяв значно лівіше Гайсина. А саме: повів свій отряд на Умань через

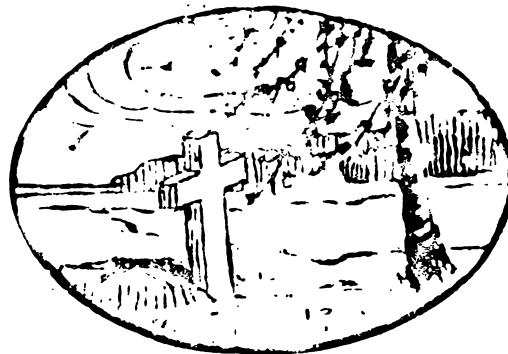
м. Гранів (у 15 верстах на південний схід од Гайсина.) А я..., а мене (це теж гарні спогади) затримали в Гайсині деникинці. І не тільки затримали, але й учинили на мені недосить приємний експеримент. Після цього я не міг уже орієнтуватися ні тільки в Гайсині, а й у хаті, де про-лежав неділь зо дві. Відуживши й маючи добру „атте-стадію“ від деникинців, годі, вже було мені йти далі за подіями...

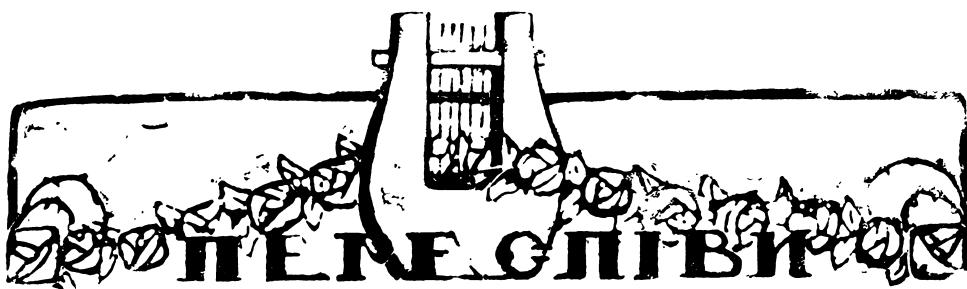
Про дальнішу участь отряду Волоха я ніяких конкретних, вичерпуючих відомостей не міг зібрати...

А т.

2-V 921 р.

Олександрів.

ТЕЛЕСЛІВІ

На мотив: „Три юних пажа покидали”...

Три мужа державних кидали
На віки свій край дорогий,
В очах у них слізи стояли,
І сумним був потяг чужий.

Один, що не зрікся гетьманства,
В Німеччині щастя знайшов,
Трудовій монархії, панству
Віддав свою іщиру любов.

Почав він листи там писати
І вчить від радянських хороб
З Навтом Скоропадським гуляти.
Бо істинний був хлібороб.

А другий до Відня заскочив...
В кавярні, у царстві химер
Про демос усім щось торочив;
Він був, вибачайте, ес-ер.

І всюди: в кавярнях, зібраниях
Гучний його голос жував:
„Кохайте ви демос України.
Як я скарб державний кохав”,

А третій: О, третій, жерстокий!
Він все відкидати геть звік,
І з Розой своєй чорноокої
Правдивий він був большовик.

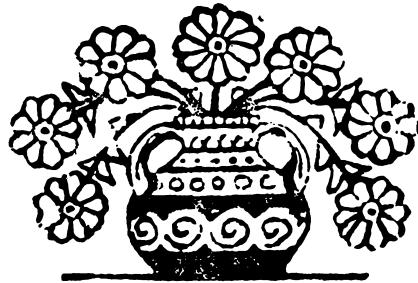
В Карльсбаді він сам лікувався,
До Леніна часто писав.
А потім зненацька зірвалася,
В Севдерплю в мікеті помчав.

Він там в комуністи пошився,
Раковському руку стискав,
Москві большовицькій корився,
Бо—те-ж він комуну кохав.

Але-ж удержатись не сила.
Бо голод в комуні, розібрат...
І знову його уносило
В буржуїський, тихенький Карльсбад.

Політик там здався мистеці,
Там сповідь почав він писать...
Хто любить свою королеву,
Той мусить від неї... тікати!

Ленін

Національно-освітня та військова праця

в 4 Київській стрілецькій дівізії.

Та доля, яка майже завжди була мачухою українському народові на протязі всієї його тисячелітньої історії,—привела й сучасних борців за волю й власну Державу в чужий стан.

Не тільки провини й помилки окремих вожаків нашого народу, не тільки сучасні невимовно-скрутні політичні умови, але й вся попередня напа історія, в самому найширшому розумінню цього слова, довели нас до приймів.

І коли там, на широкій, любій Україні стогне під яром чужинців наш покривдженій народ, коли там йде крівава боротьба за власний добробут і національну культуру, то й тут, в Польщі, не солодко живеться тій значній в зміслі своєї національної свідомості масі емігрантів—Уряду У. Н. Р., війську та цівільним біженцям з Великої України, що не бачили після торічної поразки нашого війську іншого виходу для себе, як еміграція до Польщі.

Там, на Наддніпрянщині, готується народ до, може, останньої смертельної боротьби з віковічним ворогом і з надією на юноміч дивиться єюди, де скупчилася вся маса інтелектуальної сили, де, з повним правом можна висловитись, находитися цвіт борців за незалежну, вільну, Українську Народну Республіку.

Чи-ж вправдуємо ми надії нашого народу?

Чи робимо ми що-небудь таке, що дасть нам право, коли народ переможе ворога, і ми повернемось до дому, сказати: „І ми працювали, і ми спричинилися до перемоги“.

Не буду торкатись того, що робив і робить наш Уряд в тих умовах, які склалися для нього після Ріжського миру.

Не буду казати й про те, що робить зараз вся інтернована українська армія.

Скажу лише, що за 7 місячне інтернування переведено багато й багато такої праці, про яку нам і не смилося раніше.

Це краще всього підкреслюється тим, що зроблено в 4 Київський дівізії.

I.

Починаючи з менту з'єднання всіх частин дівізії в Олександровськім таборі (бо раніше піші частини находилися в Олександрові, решта ж дівізії в Вадовицях,— через таку розпорощеність не могло бути продуктивної національно-освітньої й чисто військової праці), національно-культурна й освітня праця розвинулася надзвичайно інтенсивно.

Культурно-Освітній відділ Штабу Дівізії в першу чергу подбав про грамотність козаків.

Було засновано п'ять шкіл для неграмотних козаків (три в піших бригадах, одна в 4 гарматній бригаді й одна в 4 Київському кінному полку). І за три місяці усиленої праці, переведеної в несприятливих умовах, число неграмотних козаків в загальній кількості в 400 осіб, зменшилося до 50, які вже зараз теж закінчують навчання по програмі низкої початкової школи.

Відділ улаштував і 2-х з половиною місячні курси культурно-освітніх інструкторів, ї іспити, що були переведені в кінці травня м-ця, дали такі наслідки, яких Відділ ніколи не міг і сподіватись. З 22 учнів, командованіх на курси з ріжними частинами дівізії, одержали свідоцтва на право національно-освітніх інструкторів у війську 15 осіб. Зараз на них покладена праця такого характеру: їх своїй частині кожний з інструкторів допомагає навчанню тих козаків, котрі проходять курс низкої початкової школи, читають козакам часописи, читають лекції по українознавству: історії, географії, письменству й культурі. Відділом закладена школа з програмом вищої початкової школи, де вчаться до 60 душ.

Для старшин, а також і козаків дівізії читаються загально-освітні лекції: по астрономії, українознавству, по ріжним галузям військових наук, і фахові—по садівництву, кооперації, бухгалтерії, пасічництву і т. д.

В склад Відділу входить і видавнича секція: до цього часу нею випущено 8 чисел сатирично-гумористичного журналу „Окрін“, видався „Альманах“—літературно-військовий журнал. Видавнича секція має, крім того, „Перекладний підвідділ“, співробітники якого перекладають з чужоземних мов книжки військового характеру й книги загально-освітнього змісту.

Відділ має й Співочу секцію, яка нараховує 40 осіб в складі хору. Хор цей з великим успіхом давав концерти як в таборі Олександровськім, так і в інших мі-

сцях Польщі: в Торуні, Щецинку, являючись таким чином одним з найкращих способів популяризації українського мистецтва, української народної пісні. При Відділі викладались також і лекції чужих мов; англійської, німецької та французької. Тепер ці лекції викладаються лише при Тaborovій студентській громаді.

Крім зазначененої роботи Відділ улаштовував також і свято 60 роковин дня смерті Т. Шевченка, свято лицарів ордену „Залізного Хреста“.

Артистичні сили дівізії входять в значній більшості в загально-таборове „Драматичне Товариство імені Миколи Садовського“, яке за час свого існування поставило з немалим успіхом ряд солідних п'ес як „Неволиник“—Т. Шевченка, „Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці“, „Дай серцю волю, заведе в неволю“—М. Кропивницького, „Про що тирса шелестіла“—С. Черкасенка, „Панна Мара“—В. Вишниченка й низку жартів та одноактових п'ес.

Гімнастично-Спортивний гурток дівізії з'єднався з гуртком 6-ої дівізії, утворивши один таборовий.

Таким чином, вже з цих робот, переведених на національно-культурнім і освітнім полі, видно, що наша дівізія не гаяла марно часу за дротами, а готовила цілий ряд національно-культурних і фахових робітників для своєї батьківщини.

II.

В надзвичайно важких і несприятливих умовах формувалася наша дівізія: під час формування приходилося провадити й безупинну боротьбу з ворогом, але, завдяки умілому підбору старших начальників, енергії та рішучості хоч і молодого, але талановитого її Командіра Генерала Тютюнника, дівізія сформувалась і стала в ряду найкращих в бойовому відношенню частин нашої армії. На дівізію часто покладалися тяжкі бойові завдання, й вона з успіхом їх виконувала. Але, не зважаючи на це, дівізія з військового боку мала багато хиб, які накоплювалися під час довгої війни-партизанської й усути яких раніше не було можливості.

Розуміючи це, Командір дівізії після переходу за Збруч наказав своїому Начальникові Штабу представити плян праці в частинах дівізії з метою усунення цих хиб, налагодження внутрішнього порядку праці адміністративних установ, штабів, піднесення дісципліни, поширення військової освіти й виховання серед старшин та ко-

заків... Згідно цього пляну, в дівізії було відкрито старшинські курси, на чолі яких став сам Начальник Штабу Дівізії, курси для урядовців та в кожній частині були засновані підстаршинські вишколи. Інтенсивна праця на цих курсах і вишколах велася до 1 червня й дала гарні наслідки, хоч навчання проводилося в тяжких обставинах.

Крім того, в кожній частині окремо велася військова теоретична й практична підготовка козаків.

Після 1 червня, з закінченням навчання на курсах та вишколах, приступлено до навчання по курінях з метою підвищення бойової виучки кожного куріння, якою окремої військової частини.

Були також вжиті заходи для налагодження штабів та управлінь дівізії.

Завдяки інтенсивній праці всього командного складу, вдалося в частинах знищити ту деморалізацію, яка з'явилася після переходу за Збруч й яка руйнуvalа дівізію, яко бойову частину.

Тепер же дівізія, позбавлена хиб в своїй організації яко дійсної бойової частини, всього того, що ій пікодило—терпляче чекає слушного часу, коли старі борці за волю й Батьківщину, що знаходяться в її лавах, орлами знову полинуть на широкі стени Рідної України—“погуляти та волю здобути”.

Відділ Військовий.

Наступ Армії У. Н. Р. в листопаді 1920 р. та бій
4-ої Київської Стрілецької дівізії у с. Обухово
12 листопаду.

ПЕРЕДМОВА.

Ця праця являється першою спробою дати критичну оцінку бойовій діяльності Українського Війська й з'ясувати хоч би головні причини чисто військового характеру, які довели Армію до сучасного її становища.

В цьому короткому нарисі я обмежуюсь лише оглядом ходу подій на правому крилі Української Армії під час наступу в осені 1920 року, бо тут якраз і счинилася катастрофа, на якій можна яскраво бачити головні хиби.

Бій у с. Обухово 12 листопаду, весь тягарь якого пав виключно на 4 Київську дівізію, кав в історії Української визвольної боротьби велике значіння.

Значіння Його не тільки стратегичне, але й політичне! коли до цього бою ще була надія на розбиття ворога, ще очі всіх були скеровані наперед, то після нього кожний з болем в серцю вже почав дивитись на захід.

Цей бій рішив долю армії У. Н. Р. в осені 1920 р., і тому більш детальним начерком цього бою я намагався з'ясувати правдиві причини неуспіху Його. Цей бій, між іншим, свідчить про те, що для Українського козака не є страшний червоноармієць, і дайте козакові лише побільше набоїв, то він переможе Його.

Крім того, мені хотілось, посільки це можливо, потим, що в мене маються, матеріалам, дати відповідь на питання: Чи була в Українській Армії після припинення бойової війни з Польськими можливість надіятися на успіх. Гадаю, що на підставі цієї праці, можна на це запитання відповісти так: На остаточну перемогу Українського Війська над совітськими арміями надіятись було трудно, алесягнуги перший успіх над XIV сов. армією, й навіть, її розбити в осені 1920 року можна було.

Від першого успіху залежать і дальніші. З просуванням наперед Українська Армія аустріула б належну допомогу з боку населення.

Головною перевагою Українського війська була моральна його сила: бились за святе й праве діло; бились за те ж саме, за що бьється й весь Український народ вже на протязі 3-х років.

Розуміючи, що ця праця являється неповною, будуть вдячні за всякого роду доцільні зауваження.

Зі свого боку приношу вдячність Ген. Штабу пол. Змінко за допомогу матеріалами й слушними вказівками.

Стратегичне становище Армії У. Е. У. під час польсько-большевицького завішення зброї з 18—Х до 9—XI—1920 р.

Ще 19 жовтня 1920 року, в перший день Польсько-большевицького перемирря, на деяких відтинках Українського фронту греміли гармати й стрекотіли кулемети, якби в ознаку того протесту, що почував кожний стрілець проти передчасного перемирря з завзятим ворогом.

20—Х. притихла бойова діяльність і на Українському фронті: наступило фактичне завішення зброї.

Українська Армія залишилась на лінії, яку вона осiąнула до 24 год. 18—Х. Ця лінія тягнулася від р. Дністра по р. Мурафа—р. Мурашка—через м. Бар, до м. Ляточова.

На цьому фронті, довжиною в „120“ верст, було витянуто в тонку лінію 6 дівізій; в армійському резерві залишились, 4-та Кіївська дівізія,—м. Ялтушково й Окрема Кінна.—район м. Воньковці—Заміхів.

В стратегичному відношенні становище армії за час перемирря було якби незакінченим; і в дійсності,—перемиря наступило тоді, коли армія виконувала завдання—зняти залізничні вузли Рапніярка, Жмеринка, але не могла того досягнути за браком часу. Залізниця Вінниця—Жмеринка—Рапніярка залишилась в руках ворога. Таке становище армії, маючи всі невигоди кордону, могло бути прийнято лише при умові, що армія, не чекаючи кінця перемирря, роспоче наступ для продовження своїх операцій; дати ж опір наступаючому ворогові армія не могла за відсутністю глибоких резервів.

Під час перемирря армія була поповнена мобілізованими й одягнена в зимовий одяг. Малося на меті використати цей час для переведення завдань організаційного характеру: налагодження тилу, поповнення набоями

І організації нових частин, особливо гарматних і бронепотягів. Українська Армія до 1 листопаду мала регулярного війська до 12000 багнетів,—2500 шабель, при 100 гарматах.

В цей час Командування Української Армії заключило для спільних акцій військову конвенцію з III Ростівською армією, яка оперувала на відтинку Лятичів—Шепетівка.

Перед фронтом Української Армії стояла XIV союзівська армія в складі чотирьох дівізій і кінної бригади Котовського. Крім того, в районі Хмельника-Райгорода находилась 8 кінна дівізія, яка була розбита під Тарнополем, поповнювалась і поки що не уявляла значної бойової сили.

Під час завішення зброї на відтинку Українського фронту ворог провадив перегрупіровку головним чином з метою збільшити свої резерви. З сусідньої XII армії, що знаходилася на північ від XIV, було перекинуто в район Винниці 24 дів. й 25 кінна башкирська бригада. Було виявлено сильну групіровку ворога в районі м. Винниця—м. Жмеринка—м. Красне, де скупчувались і головні резерви: 24 і 25-та сов. дівізії; туди також пересувалась 44 дівізія. В районі Вапнярка стояла в резерві 47 дівізія.

До кінця перемирря в районі Винниця-Вапнярка були зосереджені досить значні сили кінноти: 8 кін. дівізія, кінна бригада Котовського, 25 Башкирська кінна бригада й зразковий кінний полк Байла; всього до 4000 шабель.

З початку перемирря на фронті Української армії ворог мав 8000 багнетів, 1000 шабель, 50—55 гармат, а до кінця загальна кількість багнетів було доведено в першій лінії до 13000, в другій до 9000; нараховувалось до 4000 шабель і коло 100—120 гармат. Розташування ворожих частин було ешелоніровано в глибину.

Ясно, що ворог готувався до переходу в наступу.

Сопоставлення сил обох сторін під кінець перемирря було не на користь Української армії; перевага була на стороні більшевиків, особливо в кількості багнетів і шабель; але червоноармійці, як бойовий елемент, значно уступали українському козакові, загартованому в довгих боях, що свідомо бився за свою Батьківщину.

Не зважаючи на це, осягнути успіх можна було. Вимагалась лише негайного рішучого наступу, не чекаючи кінця перемирря, з відповідним використуванням кінноти

для акцій на тилі совітських армій, де між іншим, не завжди було спокійно: там оперували невеличкі повстанські відділи,—особливо в повітах Винницькому, Балтському й Ольгопільському.

Українська армія при наступі панеред збільшувалася б приєднаними до неї повстанськими відділами.

Тому Головне Командування армією мусило скоротити час перемирря до мінімума, не дати ворогові провести перегрупіровку й роспочати операції.

В тилу треба було мати запасові частини зі значним запасом зброї й одягу, які втягували б в себе й організували той елемент, який нетерпляче чекав приходу своєї армії, щоб взятися за зброю проти наїздників.

Отже обставини вимагали пегайного, рішучого наступу з використанням кінності на глибокі тилі ворога для руйнування їх і підняття там повстання. Швидке переведення мобілізації на захоплених теренах і організація нових частин, а головне—відновідне забезпечення армії зброєю й набоями—могло дати надію на успіх.

Наказ про наступи Армії І.ІІ Р. План операції. Оцінка його.

9—Х. було видано наказа по армії про наступи.

Армії ставилось завданням розбити ворога на західному березі р. Буг і зняти лінії цієї річки від м. Маньківка до м. Літнина. На цей кідтишок, довжиною в 90 верст, направлялося 4 дівізії; армейський резерв (Окрема кінна й 4 Київська дівізії) мав завдання посуватись за середньою групою в напрямку на м. Копай-Город—с. Кацмазово.

Забезпечення операції праворуч, в смузі між р. Дністром і р. Бугом покладалося на праву групу (2 дівізій—участок 80 верст).

З наказу вудно, що Командування Української Армії мало на меті нанести головний удар в напрямку на м. Красне—Винница й тому в цьому напрямку було з'осереджене чотири дівізії (середня група—5 й 6 дівізії та армейський резерв: 4-та й Кінна дівізії).

10-е Листопаду призначалось на перегрупіровку, а початок операції було призначено на 11 Листопаду.

ІІІ-й Російській армії було поставлено завдання—вихід на лінію м. Літчи—Хмельник—Любар, при чому Кінна дівізія осадила Яковлеву мусила захватити м. Винницю.

Оцінюючи план наступу Союзних Армій (Української й ІІІ Російської), треба призвати, що він в головних рисах

відповідав тому стану, яке складалося на фронті перед початком перемирря; при наступі наперед для армії першим завданням було захватити залізничний вузел—Жмеринка. На ст. Жмеринка находилося 5 бронепотягів, місцевість на захід і південь від м. Жмеринка давала вигоди для оборони:—там було побудовано під час всесвітньої війни шанці, які ворог безперечно використав-би. Тому головний удар в напрямку на Красне з підтримкою залізниці Жмеринка—Вапнярка—Винниця, міг привести до швидкого захвату вузла Жмеринка зо всіма бронепотягами, які там мались. Ударом в цьому напрямку XIV армія розбивалась на дві частини; через прорив можна було потім кинути Окрему Кінну дівізію для розгрому тилів XIV армії.

Ті обставини, що в районі Жмеринка—Винниця—Красне паходились ворожі резерви, хоч і ускладняло завдання середньої групи, але операцією Кінної дівізії Осавула Яковлева на Винницю, в обхід бульшовицьких резервів, а також росташування резервів за осередньою групою забезпечували успішне виконання важливого завдання, покладеного на цю групу.

Становище армейського резерву за середньою групою, давало, крім того, можливість вжити його в випадку, коли б ворог для поліпшення свого положення в районі Жмеринка—Красне перейшов би в наступ проти слабого й широко-ростягнутого фронту правої групи.

Головне завдання покладалось на середню групу й армейський резерв і тому вимагалося завчасно вжити заходів для забезпечення вигоди керування цими частинами. Це могло бути осягнено призначенням одного Начальника, який керував би цими частинами, а в разі, коли Командування армією взяло-б на себе безпосереднє керування ними, то необхідно було-б передовий командний пункт Штабу армії заздалегідь перевести в таке місце, яке давало би можливість Командарму безпосереднє й легко керувати цими частинами. Але в наказі про наступ лише зазначалось, що командний пункт Штабу армії з початку операції буде знаходитись в м. Ялтушково.

Військовий досвід свідчить, що успіх операції в значній мірі залежить від несподіваності, тому при підготовці операції вживаються заходи для забезпечення елементу несподіваності. Особливо не вимагається в тих випадках, коли ворог переважає численістю. Розбити

переважаючого по силі ворога можна ліше організацією несподіваних акцій.

При підготовці наступу Української армії в осені минулого року в цьому відношенню нічого не було зроблено. Про наступ говорилося і, навіть, наказ про наступ перше було видано в кінці жовтня. Маючи на увазі, що в тилу Українських військ бомбішовики залишили багато шпигунів і ріжкого роду політкомів, треба гадати, що вороже командування було своєчасно й добре поінформовано про майбутній наступ Українських військ.

З початку перемирря Командування Української армії мало на меті розпочати операції 1-го листопаду, але потім наступ був відкладений до 10 листопаду. Таким чином було дано ворогові десять днів на перегрупіровку, поповнення й взагалі на підготовку до наступу.

І тому 9 листопаду встановлені план наступу армії У. Н. Р. вже не відповідав новій загальній ситуації на фронти. Треба було юдні чекати ворожого наступу, і, аби не бути застигнутими ними зненацькі, несподівано, було доцільно армейську кінноту (Окрема Кінна дівізія) висунути наперед для широкої стратегичної розвідки й прикриття перегрупіровки.

Участок же правої групи (70 в.) являвся в той час дуже великим і крів в собі багато небезпек.

Коли першого листопаду частини ХІУ сов. армії ще були здеморалізовані після безуспішного відступу від річки Дністра, поповнювались,—що не було переведено перегрупіровки, і в тилу не було багато резервів,—то 9 листопаду ворожі частини були поповнені, одягнені, й було закінчено перегрупіровку, і підсилено резервів.

Українська армія мала перед собою ворога, який не тільки міг зустрінути ворожий наступ, але й сам був підготовлений до переходу в наступ.

Дорогопінний час було загублене, і, головне, було вжито пляну операції, який до того часу вже з'явився устарілим.

Несподіваний перехід ворога в наступ проти правої групи. Становище Української армії до вечора 11 листопаду.

10 листопаду на фронти Української армії провадились перегрупіровка й приняття частинами вихідного становища. Операція мусила розпочатися на фронти правої й середньої груп—11, а лівої—12 листопаду. Малося на меті до вечора 11 ссягнути правою й середньою гру-

пами лінії р. Мурафя, а Армейським резервом заняти район с. Коцмазово-Поповці.

Заховуючись на фронті до того часу спокійно, ворог 9—ХІ повів слабими віddлами наступ на участку середньої групи і потіснив передові частини,—а 10—ХІ, попередивши початок акції правої групи, перейшов до наступу значними силами на участку м. Чернєвці—с. Березівка. Йому вдалося, завдяки несподіваності свого наступу, досить легко прорвати тонкий фронт цієї групи. В прорив ворог кинув свою кінноту з гарматами (по всім даним бригаду), яка до вечора осягнула лінію с. Сугаки—Вендинчани.

В цей день проти середньої групи ворог також розпочав наступ і до вечора заняв лінію р. Мурашки; на відтинку—ж лівої групи ворог заховувався спокійно.

Вечером 10 листопаду виявилося, що поразка, нанесена правої групі дуже значна, і ця група находититься в повному відступі на захід (Куриловці-Муровані).

Обставини вимагали негайних і рішучих акцій проти ворожої частини, яка прорвалася, а тому Командування Української армії на 11 листопаду наказало: 1) Окремій кінній дівізії з армейського резерву, який знаходився в м. Верхівка, розшукати цю ворожу кінноту й розбити її, 2) 4 Кінській дівізії ставилось завданням перейти в м. Конайгород, і, маючи на меті допомогти правої групі,—нанести наступаючому ворогові удар в праве крило, її по можливості, в тил. 3) Середня група мусила тимчасово припинити рух наперед.

Отже Кінній і 4-ій дівізіям ставилось одне й теж бойове завдання: розшукати ворога, що прорвався, знищити його, і таким чином, допомогти правої групі. Загального керовництва над цими частинами не встановлювалось; лише вимагалось від них співділення.

11 листопаду середня група мала просутись наперед і заняти лінію сел. Андріївка—Кецуасово—Поповці; 4 дівізія мусила заплати м. Конайгород з тим, щоби 12—ХІ в залежності від відомостей, одержаних від Окремої кінної дівізії (завдання—розшук ворога) і своєї розвідки, розпочати акції проти прорвавшихся ворожих частин.

11—ХІ біля с. Поповці середня група була несподівано заатакована ворожою кіннотою й понесла значні втрати, особливо в піхоті, а через це примушена була відійти на лінію с. Володівці—Мартинівка, де вона й

затрималась; ворог, переслідуючи, заняв до вечора лінію м. Копайгород—с. Кошарівці.

Окрема Кінна дівізія в цей день, після короткого бою в с. Хрінівка потиснула ворога до м. Лучинець, але не використала свого успіху й не переслідувала далеко, а під вечір повернулась назад і заночувала в м. Снітково.

З огляду на таке становище, з метою з'ясувати обставини й встановити більш тісне співділення з Окремою Кінною дівізією, щоби не підпасти поразці окремо,—Командір 4 Київської дівізії вирішив в цей день не займати м. Копайгорода, а, пересунувшись на південь, занести район Супівка—Борок.

Вечером 11 Листопаду становище на участках правої і середньої груп виявилось, як досить критичне. Ворогоні вдалося на протязі двох днів нанести з початку правої групі, а потім середній частільки значні поразки, що вони вже не могли поставити серіозного опору. В той час, коли середня група ще утримувалася на лінії с. Володівка—Мартинівка, права находилась в повному відстуці, й праве крило армії до самого Дністра було відкрито.

Було ясно, що більшевіки перейшли в рішучий наступ з метою розбити останнього, після ліквідації добровольческої армії Генерала Врангеля, своєї внутрішнього ворога—Українську й III Російську Армії.

Раніше Командування Української армії мало відомості про підготовку ворога до наступу, але не сподівалось, що цей наступ буде роспочатий так швидко, й тому цей удар для Української армії був в значній мірі несподіваним.

Для нанесення головного удару, більшовики обібрали напрямок Могилів—Подільський—Прокурів, що давало їм можливість відрізати Українську армію від р. Збруч,—за якою могла укритися при невдачі Українська армія. Успіх же в цьому напрямку вів до хуткого заняття політичного центру Української Республіки—Кам'янця—Подільського.

В розпорядженню Командування Української армії ввечорі 11 Листопаду було дві дівізії, зосереджених в районі Снітково—Борок, які тепер мусили виконати відповідальне завдання—розбити ворога, що оперував проти правої групи І. таким чином, врятувати армію й Державу. Одна з цих дівізій не приймала ще зовсім участі в бою, а друга напередодні мала успішний бій. В складі обох дівізій було разом до 1000 шабель. Згідно відомостей, у ворога також не було на цьому участку більш шабель. Що ж торкається більшовицької піхоти, то вона взагалі

не виявляла в боях значої упертості. Отже становище було тяжке, але не безнадійне. А успішний бій Кінної дівізії в той день підносив настрій у людей. Критичний стан правого крила Української армії ще можна було врятувати; вимагалося лише від Армійського резерву негайніх і рішучих акцій.

**План Коландіра 4-ої Київської дівізії Генерал-Хорунжого
ТЮТЮННИКА для спільних акцій армейського резерву
на 12 листопаду й коміроміс.**

Ранком 12 листопаду Командір 4 Київської дівізії відправився в м. Снітково, щоби там умовитися з Командиром Кінної дівізії Ген.-Хор. Омельянович-Павленко що до плану спільних операцій двох дівізій Ген.-Хор. Тютюнник запропонував наступний план: з метою оточення й знищенння ворожої групи, яка оперувала проти правого крила армії, спільно двома дівізіями зробити прорив ворожого фронту в загальному напрямкові на м. Шаргород; після чого викинути один полк з артілерією (демонстрація) від 4 дівізії на північний схід, щоби вдарити в тил ворожої частини, яка оперувала проти середньої групи, а головними силами повести наступ на ворога, що був занятий переслідуванням правої групи, й знищити його. Після того повернути всі сили на північ і намагатись нанести удар ворогові, який посувався через Копай-Город на захід. Принципово погодившись з доцільністю цього плану, Командір Окремої Кінної дівізії відмовився приступити до негайногого його виконання по тій причині, що треба було дати відпочинок для людей і коней.

(Окрема Кінна дівізія напередодні доходила до с. Хринівка, а передовими частинами до м. Лучинець; на ніч же була повернена до м. Снітків) (пазад 15 верст), куди вона прибула коло 24 годин.

Командір Кінної дівізії зазначав, що розпочати акції раніш 12 годин він не зможе. Не зважаючи на доводи Ген.-Хор. Тютюнника, що до того часу ворог замітивши присутність в цьому районі нашої кінноти, зможе піднести свої резерви, й тоді буде вже пізно розпочинати акції, Ген.-Хор. Омельянович-Павленко не погодився виступити раніш; при чому він зауважив, що по його відомостям, ворога нема на 20—25 верст на схід і південь від м. Снітково й що ворог, завдяки успішному бою його дівізії на схід від м. Снітково, розбігся.

Виявилось, що обидва Командіри дівізій досить ріжно розуміють загальну ситуацію. Звернувшись же в такому разі безпосередньо до Командування армії не було можливості, з приводу відсутності зв'язку, а Командний пункт Штабу армії, по старому, находився в м. Ярмолинці, а не Ялтушково. І тому Командіру Київської дівізії прийшлося погодитись на компромісний план. Цей план полягав в наступному: 1) 4 дівізія мусила до вечора 12—XI заняти піхотою лінію р. Лозовая; головні свої сили з'осередити на ніч в селі Довговці. 2) Okрема Кінна дівізія повинна була виступити з м. Спітково не пізніше 12 годин 12—XI і рухатись праворуч 4 Київської дівізії уступом назад через м. Лучинець і до вечора заняти с. Конадковці, ведучи дальнюю розвідку ворога перед своїм фронтом і праворуч до р. Дністра.

Цей план не відповідав дійсній ситуації і ставив 4 дівізію в надзвичайно певигідне становище.

Згідно плану, пропонованого Ген.-Хор. Тютюнником, Okрема Кінна дівізія мусила посуватись попереду, вести шуроку дальнюю розвідку й в своїх акціях опираючись на пішу дівізію, маневруючи, допомагати цій дівізії для осягнення загального успіху. Цей план забезпечував тісне співділання обох дівізій, що було конче потрібним, щоби не підвести кожну дівізію під окрему поразку. Присутність ворожої кінноти в цьому районі також вимагала посування Okремої Кінної дівізії попереду.

Компроміс же, даючи змогу Кінній дівізії стояти й відпочивати до 12 годин дня, липав Київську дівізію під час маршу в ізольованому становищі; вона до 12 годин дня мусила рахувати лише від своїх власних сил. Крім того, 4 дівізія мала в своєму складі Кінний полк силою до 150 шабель і не могла вести для розшуку ворога широкої дальнієї розвідки, а головне, не могла забезпечити себе від глибоких обходів ворожої кінноти. Цей план міг підвести Київську дівізію під окрему поразку.

Командір 4 дівізії це добре розумів, але кранте було щось робити, ніж дивитись, як ворог по черзі розбивав кожну групу; крім того, він знатав витривалість своїх військ і на це лише надіявся. Ця надія була не безпідставною, бо не раз 4 дівізії приходилося виправляти загальне катастрофичне становище армії. Козаки вірили в свої сили й в своїх Начальників. А що торкається допомоги, то вони були більш призвичайні самі кому-будь допомагати, ніж чекати на допомогу.

Бій 4 Клівської дівізії у с. Обухово, 12—ХІ до 13 год дні.

В Штабі 4 дівізії ввечері 11 листопаду були одержані відомості, що ворог займає с.с. Обухово—Берлінці—Лісові, й тому першим завданням дівізії на 12—ХІ—було заняття ці села і лінію висот, що на схід від с. Обухово й Берлятка. Така близька присутність ворожих передових частин (від Супівка до Обухово 8 верст) примусила Командіра дівізії з початку маршу виділити бойову частину її резерв і посуватись в такому ладу, який найкраще забезпечував би швидкість розгортання частин в бойовий стан і давав можливість маневрувати; це було тим більш доцільно, що можна було чекати несподіваного нападу ворожої кінності, як це сталося на передодні з середньою групою (6 дівізія).

Марш дівізії на 12 листопаду було організовано так: 1) 10 стрілецькій бригаді при 4 гарматих 10 Гарматного куріння було наказано посуватись через с. Обухів,—с. Хрінівка,—с. Довговці й вести розвідку в напрямку с. Лучинець й с. Довговці. 2) (11 стр. Бригаді) 1 піш. Курінь з кінною сотнею Штабу дівізії ставилось завдання забезпечити рух дівізії з півночі й посуватись через с. Берлінці—Лісові. Романки й заняті с. Каришків, 3) 4 Київський Кінний полк при 2 гарматах залишився як резерв в розпорядженні Командіра дівізії й мусів бути за 10 Бригадою в віддалі двох верст. Початок руху призначалося на 7 годин 30 хвилин.

В 9 годин з половиною 11 Стр. Бригада зустрінула ворога у с. Берлінці—Лісові й роспочала бій, а пів години пізніше авангард 10 Бригади стріниув ворожі частини, які просувались назустріч і вже встигли заняті ст. Котюжани й с. Обухів. Оцінені становище. Командір 10 Стр. Бригади Ген.-Хор. Нельговський, з метою захопити ініціативу й попередити ворога, віддав наказ бригаді розгорнувшись в бойовий порядок. Тим часом авангарду наказувалось енергійним просуванням поперед вибити ворога зі ст. Котюжани й с. Обухово, заняті ці місця й утримувати їх.

Двум батареям 10 Гарматного куріння ставилось завдання вогнем допомогти авангарду.

При допомозі влучного вогню своєї артілерії 10 Бригаді вдалося потиснити ворога й оволодіти ст. Котюжани й с. Обухово. В той же час на лівому крилі 11 Бригада енергійним наступом розбила ворога у с. Верлінці—Лісові,

й примусивши його в паніці відходити на схід, заняла це село.

Ліворуч, в напрямку на с. Мар'янівка було чутно гарматну стрілянину; це вказувало на те, що ворог поїхав наступ проти середньої групи. Тоді Командир дівізії послав повідомлення Командиру Кінної дівізії, що стрілив ворога в 7 верстах від м. Сніткова й веде зустрічний бій; було висловлено бажання, щоби Кінна дівізія виступила до бою раніше 12 годин.

Коло 10 годин на участку 10 Стр. Бригади ворог почав вводити в бій нові, свіжі сили й розгортали їх на південь від ст. Котюжани до шляху Лучинець—с. Котюжани.

Осягнутий успіх проти с. Обухова дав можливість Командірові 10 Бригади кинути один зі своїх, вже втягнутих в бій курінів проти нової ворожої частини, яка, хоч і поволі, але просувалась наперед. Командіром дівізії було наказано передати в розпорядження Командіра Бригади пластунську сотню 4 Київського Кінного полку, а резерв дівізії (4 Київський Кінний полк) поставити у ліску, що на північно-східній частині с. Котюжани.

В цей момент Командир дівізії вдруге повідомив Командіра Окремої Кінної дівізії про зміну ситуації й зазначав, що положення дівізії робиться більш поважним, а також указував на можливість відходу дівізії, коли її не буде уділено допомоги. Ген.-Хор. Тютюнник настоював на негайному виrushові Кінної дівізії й пропонував напрямок для акції на південь від с. Котюжани.

Між тим, на фронті 4 дівізії бій приймав все більші більші розміри; ворог продовжував вводити в бій нові частини; можна було рахувати, що ворог ввів в бій не меньш 1000 багнетів і 6 гармат проти 4-ої дівізії. Обидві сторони проявляли велику впертість: 10 Стр. Бригада розвинула самий сильний руничний та кулеметний вогонь, були введені в бій всі піші резерви.

Влучним огнем батареї 10 Гарматного куріння навіть удавалося на деякий час примусити ворожі гармати припинити стрілянину; це дало можливість перенести вогонь на ворожі лави й таким чином допомогти 10 Бригаді просунутись наперед.

Спільними гусиллями піхоти й артилерії було зломлено упертість ворога, й в 12 с пол. годин він почав відходити. Але почувалось, що він ще не розбитий.

В той час було отримано донесення від 11 Бригади, що її становище значно погіршало. Ворог на участку

середньої групи, занявши с. Володіївці, повів наступ на с. Берлінці-Лісові, намірюючись охопити 11 Бригаду зліва й зайти в тил; це й примусило Бригаду залишити с. Берлінці-Лісові, яке ворог негайно заняв. Далініший розвиток ворожого успіху було припинено гарматним вогнем двох батарей, які по наказу Командіра дівізії швидко змінили позицію, й подали допомогу своїм артилеріям 11 Бригаді.

Положення дівізії о 13 годині дня й поярдження ворожої кінності в тилу дівізії.

О 13 годині дня дівізія займала відтинок протягом по фронту 7 верст, від дороги Берлінці-Цольові-Берлінці-Лісові до дороги Котюжани—Лучинець.

Станція Котюжани, села Обухово й Берлінці-Лісові, які з початку боя було захвачено, знову були втрачені й заняті ворогом. Хоч на правому крилі 10 бригади й удалось відтіснити ворожі лави до залізниці, але, проте, на лівом крилі почувалася перевага ворога. Всі пізні резерви було вичерпано, в розпорядженню Командіра дівізії, як останній резерв було вичерпано, в розпорядженню Командіра дівізії, як останній резерв, залишився лише 4 Кінний полк, який також провадив розвідку в районі Вищий Ольчедаїв—Лучинець. Обидві сторони вели бій з надзвичайною впертістю. Номічалось, що ворог намагався охопити обидва крила дівізії. Отже, в такому стані дівізія не могла осiąгнути успіху лише власними силами, й тому Командір дівізії о 13 годині послав в третє настірливе прохання Командіру Кінної дівізії, яка, по стажу, находилася в містечку Снітково, негайно вирушити й допомогти 4 дівізії. Зазначалось, що дівізія вже на протязі 5 годин веде бій з першим по силі ворогом, і що, в разі неодержання дівізією допомоги, прийдеться залишити поле бою й розпочати відступу.

Між тим для забезпечення правого крила 10 бригади треба було вжити яких-будь заходів, і тому Командір бригади, користуючись осiąгнутим успіхом на своєму правому крилі, витягнув один курінь з бойової лінії й наказав йому стати уступом праворуч.

О 14 годині дня від розвідки 4 Київського Кінного полку, було отримано донесення, що в селі Вищий Ольчедаїв почувала ворожа кіннота, яка тепер посуватиметься в напрямку на Снітково. Не встигли прочитати це донесення в Штабі дівізії, як в дійсності, на півдні,

між селом Котюжани й Снітково з'явилась кінна лава, силу якої можна було оцінити в 600—800 шабель. З початку не вірилось, що це ворог; всім здавалось, що нарешті Окрема Кінна дівізія виступила, тим більше, що, згідно умови на передодні з Командиром Київської дівізії, вона мусила виступити в цю пору. Але коли ця лава все більше й більше наближалась до поля бою, то можна було в бінокль бачити, що це ворожа кіннота. У лісіка на 2 версти на північ від села Котюжани, стояли обози і поділу; з півдня вони прикривались горкую й тому не були замітні для цієї кінноти. Коли ворожа кіннота зайняла горку й побачила обози, вона з криком „ура“! кинулась на них в атаку. Застрекотіли кулемети з обозного прикриття, але в той час ворожа кінна батарея, хутко зайнявши позицію по дорозі Котюжани—Снітково, відкрила вогонь по обозам і допомогла атації своєї кінноти. Частина обозів почала поспішно відходити в напрямку на Снітков, прикриваючись кулеметним вогнем своєго прикриття, а решта була захоплена ворогом. Розгромивши обози, ворожа артилерія перенесла свій вогонь по гарматним позиціям 4 дівізії, які в той час продовжували обстріл ворожих лав перед фронтом.

Становище дівізії стало критичним і загрожувало катастрофою.

Щоб атакувати батареї, ворожа кіннота мусила перейти р. Лядова, яка має долину з глибокими стримками берегами і допускає переправу тільки в деяких місцях. Командір дівізії, аби врятувати дівізію, рішив не допустити цю кінноту на східний берег р. Лядова й не дати ворогові можливості зайняти с. Берлінці-Польові, через яке проходив шлях відступу дівізії. Це завдання випало на долю 4 Кінного полку; тим часом було віддано наказа 10 і 11 Бригадам розпочати відворот на захід лінії Берлінці-Польові—Бар, а батареям 10 гарматного куріння ставилось завдання вогнем затримати наступ ворожої лави з фронту й ворожі кінноти з тылу. Одній батареї вдалося своїм вогнем примусити ворожу кінноту повернутися назад, але через п'ять години частина цієї кінноти з'явилася на південній від с. Берлінці-Польові; її вдалося перейти на східний берег р. Лядова. Тоді 4 Кінний полк рішуче кинувся в атаку на цю частину кінноти й збив її на другий берег р. Лядова. В той час Командіра 4 Кінного полку було повідомлено, що друга частина ворожої кінноти зайняла с. Берлінці-Польові. Він направив туди 2 сотні, які атакували це село й вибили ворога.

Між тим головні сили ворожкої кінноти, залишивши проти 4 дівізії 150—200 шабель, кинулись на містечко Снітково, де по старому, спокійно стояла Окрема Кінна дівізія, не готова до бою, атакували її й роспорошили.

Почувши стрілянину в тилу 4 дівізії, ворог перешов в рішучий наступ на фронті й на участку 10 Бригади; з ліска, що на північ від с. Обухово, висипала дава до 250—300 багнетів і 30 шабель з кулеметними тачанками й повела наступ на с. Берлінці-Пользові з метою відрізати шлях відходу бригаді. Частини, які відходили, відкрили по цій лаві сильний рушничний і кулеметний вогонь і затримали дальше її просування. Але в деяких сотнях вже почувався брак набоїв. Появились ворожі кінні частини також і на фронті, які намагались атакувати відходячу піхоту, здебільшого вдавалося піхоті відбити ці атаки рушничним вогнем, але вони викликали в деяких сотнях паніку, й тому бригада в безладді відішла до с. Борок.

В той час 11 Бригада, помітивши відступ правого крила, також почала відходити в напрямку на с. Борок. Поле, до якому відступали піхота й гармати, мало багато ям і рівчаків; в ці рівчаки перекинулось 3 гармати; гармат неможливо було витягти, і, по наказу Командира дівізії, іх прийшлося, знявши замки, залишити.

До 16 годин дня піхоті вдалося відійти на захід с. Берлінці-Пользові й Борок; дальніший відхід дівізії наказано було прикривати 4 Кінному полку, який в той час вже зайняв село Берлінці-Пользові. До вечору вся дівізія скучилася в селі Ялтушково Подлісному, де й заночувала. Ворог далі не переслідував, а обмежився заняттям с. Берлінці-Пользові.

В цьому бою 4 дівізія загубила до одної третини людського складу, три гармати й половину кулеметів. Ці втрати дівізія понесла головним чином під час відвороту. В бою було випущено 800 гарматних набоїв і розстріляно майже весь запас рушничних.

Але, не зважаючи на ці втрати, дівізія уявляла ще здатну бойову частину й найбільшу сильну з дівізій, які оперували на правому крилі армії.

Завдяки витривалості піхоти, енергійній допомозі артилерії, яка під час бою де-кілька разів міняла позицію й швидко переносила свій вогонь по пілях, які з'являлися в даний момент найбільш загрожуючими, а також завдяки 4 Київському Кінному полку, на який було покладено завдання не допустити ворога остаточно оточити дівізію,

І яке він з успіхом виконав,—4 дівізія хоч і постала в бою 12-го листопада значні втрати, але не була розбита.

Бойове завдання, яке було покладено на 4 Київську дівізію,—дівізія виконала з честью, і не вина її, що не можна було противостати ворогові, що в де—кілька разів переважав кількістю багнетів, майже в два рази введенними в бій гарматами й в чотирі рази кількістю шабель.

Протягом 7 годин—дівізії вдавалось стримувати упертий наступ ворога, й тільки появлення кінноти в тилу дівізії примусило розпочати відступ.

Три рази Командір дівізії під час бою звертався до Командіра Окремої Кінної дівізії за допомогою, але цієї допомоги не одержав, хоч, згідно наказу Командування Армії, ця дівізія мусила співділати з 4 дівізією.

В И С Н О В К И.

12-го листопаду 1920 року сchezла остання надія врятувати становище правого крила армії, й цей день являється поворотним в ході всієї операції. Командування Української Армії було примушено віддати наказа про загальний відступ.

Пізніше, підтягнувшись резерви з 3-ої російської армії, ще робились спроби перейти в наступ, але вже ніхто не вірив в успіх, і всі почали дивитись на захід, за р. Збруч, і там піукати пристановища.

Це пристановище Українська й союзна з нею 3-тя російська армія нашли 21 листопаду, коли вони перейшли р. Збруч, були обезброєні Польськими військами й інтерновані.

Що-ж за причини, які довели дві армії до такого, не зовсім почесного з військового погляду становища? Причин багато. Не маючи можливості їх всіх з'ясувати, рахую потрібним вказати лише на головні, уникнення яких, можливо, дало би зовсім інші наслідки всій операції.

Першою головною причиною неуспіху операції являється зпізнення на часі початку операції. Було дано ворогові підготовитись до наступу, а початок операції було призначено так пізно, що, навіть, не вдалося понепредити ворога. Ворог перший розпочав наступ. Спроби потім відобрести в нього ініціативу не увінчались успіхом.

До 9 листопаду ворог вже встиг провести належну перегрупировку, але, не зважаючи на це, Командування армії залишилось при старому пляну операції, не зро-

бивши в п'ому, відповідно нових обставин, потрібої корективи.

Командуванням Армії нічого не було зроблено в відношенню підготовки операції. Для того, щоб операція була успішна, треба знадалегідь її підготувати: перевести необхідну перегрупіровку військ, налагодити зв'язок між фронтом і Командуванням Армії, поповнити запаси набоїв. Цього зроблено не було: з початком операції провадилася і перегрупіровка; частини після вируху відрядили зв'язок зі Штабом Армії, і, бувало, може на протязі цілої доби його не мали, запасів набоїв в частинах було обмаль і не вистарчало на ведення бою, навіть, на протязі одної доби; так, наприклад, в правій групі в бою у с. Березівка дві сотні одного куріння не могли прийняти участі в бою з-за браку набоїв. В 4 Київській дівізії в бою 12 листопаду було витрачено майже весь запас рушничних і гарматних набоїв, і вже при відвороті дівізії почувався брак їх.

Одним із фактором, які забезпечують успіх операції, являється відповідна організація керування військом при переведенню операції. В часи минулоЯ великої війни Штаби Армій могли находитись за сотні верст поза фронтом; бо до їх послуг були численні телефонні і телеграфні лінії, автомобілі й аеропланы, які завжди могли підтримувати зв'язок з фронтом. Українська Армія цим всім забезпеченa не була. Крім того, район операції Армії в відношенню налагодження технічного зв'язку ставив багато перешкод. В цьому районі на протязі останніх трьох років наступало та відступало багато різних армій, які при своїму відвороті ретельно знищували все те, що могло служити для усталення технічного зв'язку. Не з початком операції Командний пункт Штабу Армії мусив би пересунутись в містечко Ялтушково, а значно раніше—для організації заздалегідь зв'язку, як що він брав на себе безпосереднє керування частинами.

Командування Української Армії 10-го листопаду находилося в м. Ярмолинці в 80—90 верстах поза фронтом, не могло собі ясно уявити 10-го листопаду розмір поразки правої групи, й тому цілком зрозуміло, що їм було видано наказ, який не зовсім відповідає обставинам. Як би ще в цей день всі сили, які оперували на правому крилі армії було поставлено під керуванням одного начальника, то він, об'єднавши зусилля чотирьох дівізій (середня група 10—XI ще не понесла поразки) і відповідно використавши Окрему Кінну дівізію, міг би

подати дійсну допомогу правій групі; запобігнуто було б поразки окрім кожної дівізії, і, напевно, вдалось би ще виправити становище.

В крайньому разі потрібно було хоч об'єднати керування дівізіями армейського резерву, яким ставилось однакове бойове завдання. Військова історія вже давно осудила всякого роду співідламання. В бою вимагається лише командування та керування.

Командування армією добре знало, що від успіху бою армейського резерву залежав успіх всієї операції, а тому конче вимагалось вжити всі заходів, щоб цей бій зі стратегічного боку провадився в найбільш сприятливих умовах.

Що-ж торкається бойової діяльності Окремої Кінної дівізії 11 і 12-го листопаду, то вона в значній ступені являється загадковою. Коли ще можна зрозуміти бажання Командіра цієї дівізії після невеликого успіху, одержаного ім 11-го листопаду, дати людям і коням потрібний відпочинок і тому розпочати операції на другий день не раніше 12 годин,—то зовсім являється незрозумілим спокійне відпочикання цієї дівізії протягом 6 год. в містечку, в 7 верстах від якого ревіли гармати, й стекотіли кулемети, не мати для свого власного забезпечення розвідки й охорони й не виступити для допомоги сусіду. Виступи Окрема Кінна дівізія ще в 12 год., як це було умовлено, успіх був би на боці 4-ї дівізії.

Отже головні причини, які привели Українську Армію, а разом з нею й Державу в Листопаді минулого року до краху, такі: 1. Запізно розпочатий наступ і прийняття пляну операції, який не відповідав змінившимся обставинам. 2. Відсутність підготовки операції, 3. Відсутність керування військом під час операції й 4. Невикористання командуванням армії Окремої Кінної дівізії.

Ген. Штаб, відмінно, слухаю

Бій 4 Київської дівізії під с. Дашковцями

13 жовтня 1920 р.

Коли в розпорядженню Начальника мало бойових сил, і на них покладено завдання чисто оборончого характеру — то й вирішти це завдання часто буває корінно наступом. Тому й пімці з початку війни 1914 року обрали наступову методу для оборони терену Східної Прусії від російської інвазії.

Наша Армія, занявши лінію—Нова-Ушиця—м. Воньківці—Богданівці—Старо-Константинів в осені 1920 р., мала завданням забезпечити захоплений від більшовиків терен, на якому провадилася мобілізація людей і коней для поповнення значно порідівших частин Дієвої Армії. Крім того, треба було привести до порядку її бойові частини,—бо як відомо, той, хто наступає, втрачає ладу при наступі не менше відступаючого. Це все вимагало часу.

Більшовики, підсиливши свої війська надісланим поповненням із Казані, почали частково на ріжких участках фронту армії переходити до наступу. Її часто на участках окремих дівізій роскощинались уперті бої, які николи вимагали значного напруження всіх бойових сил дівізії, щоб утримати свій участок. Ці бої надзвичайно стомлювали війська, вимагали досить значних жертв в самому цінному елементові нашого війська—козаках, і нарешті, деморалізовували війська. Це примусило Командування Дієвої Армії прияти рішення—перейти до наступу з метою вийти на лінію м. Могилів-Под.-Бар.-Чечіїв.

На середню групу в складі 4 і 6 дівізій було покладено завдання захопити лінію Ялтушково—Бар.

Та смуга, на якій мусила провалити бойову діяльність середня група, поділялась р. Рів в східно-західному напрямку на дві рівні частини. Вести частину на південнь від цієї ріки з метою захоплення м. Ялтушково припадало на 4 Київську дівізію—це було її бойовим завданням. До вечора 12 жовтня обставини на участку 4 дівізії склалися так: Ворог зайняв лінію сел Ломачинці—Осламово—Дашковці й Нові-Петченці. Щого артилерія займала позицію у с. Курники. На участку дівізії були виявлені 363, 364 й 365 сов. полки, які входили в склад 121 бригади; Штаб бригади був в м. Ялтушкові.

На цьому участку ворог мав коло 1000 багнетів піхоти при 4—6 гарм. й 3—10 кіноточників—поганкої розвідки.

Оборону свого участка більшовицькі організували в формі заняття окремих пунктів полковими заставами, підкріпленими кулеметами.

Місцевість, на якій дівізія мусила наступати, була бугристою, мала багато ріжких місцевих предметів, невеличкі ліси, гаї, хуторки,—бугри з гарним обстрілом,—взагалі,—давала багато опорних пунктів для оборони з гарним обстрілом,—але проте й при наступі давала можливість укріпити підступи й випадку неуспіху зачепитись за ці предмети й перейти до упертої оборони. Найбільше тактичне значення на ворожій позиції мав участок с. Осламово—Дашковці, який прикривав дорогу на Ялтушково й давав багато вигід для оборони (цілий ряд бугрів з гарматним обстрілом).

Тому село Дашковці являлось тактичним ключем всієї позиції.

Місцевість по своєму характеру допускала можливість кіпних акцій. Київська дівізія під командою Ген. Тютюнника, якою бойова сила, мала 250 багнетів, 150 шабель, 6 гармат і кулеметний відділ Полк. Пузицького в складі 12 кулеметів (1 кулем. дівізії).

Отже ворог злачно переважав в кількості багнетів. Попередній характер ворожої бойової діяльності вказував на те, що дівізія мусить зустрінути сильний опір з боку ворога, а крім того агентурні відомості свідчили про можливість переходу більшовиків до рішучого наступу. З оцінки ворожої позиції виявлялось, що головний удар треба нанести на село Дашківці, яке не тільки досить сильно було заняте ворогом, але при заняттю ворогом ліску, що між с. Дашківці й Осламово, де обстрилювались всі підступи до цього з фронту.

Тому К-ром дівізії для виконання поставленої задачі було приято такого плану. Головний удар нанести частинами 10 Стр. бригади з додачою 1 бат. (2 гарм.) в напрямку між селами Дашківці й Нові Нетеченці на с. Прис. Нотернава—Ходаки, провадження фронтального наступу (демонстрація) на с. Дашківці доручалось пластиунській сотні 4 Кінного полку.

На кулеметний відділ покладалась задача забезпечувати право крило дівізії в напрямку на Осламово.

Для підгримки наступу пінших частин призначалось 4 гармати, які зняли позицію на східній частині м. Воньківці.

В розпорядженню Ген. Тютюнника, як резерв, залишився 4 Кінний полк, який з початком наступу мусивстати в долині у лісіка, що на північ від с. Людвіківка.

Початок наступу було призначено о 6 г. 13 жовтня. Ранком рано 13 жовтня, коли ще ночний туман не опустив землю, частини дівізії заняли призначенні їм бойовим наказом місця й приступили до виконання своїх бойових завдань. Командір дівізії зі своїм Штабом відправився на артілерійський дозорчий пункт. Навколо було тихо. Біля 7 годин почалась рушнична й кулеметна стрілянина в напрямку на Дацківці—це був сигнал, щоб наша артилерія вміщалась в діло й своїм вогнем допомогла піхоті. Було відкрито гарматний вогонь по с. Осламово й Дацковці, але значних цілей не було видно, й тому гарматний вогонь було припинено. Знову все затихло. Щоби краще спостерігати поле бою, Командір дівізії зі Штабом рішив виїхати на висоту, що біля фільварка по дорозі на Дацковці. По дорозі було одержане донесення від К-ра Пластунської сотні, що цій сотні вдалось енергійним наступом збити ворожу заставу на захід від села Дацківці й занести західну частину цього села. Ворог тримався ще на східній частині; просялось про допомогу артіллерию.

Віддавши відповідне розпорядження артіллериї, К-р дівізії поїхав на фільварок. Виїхавши на бугорок, Ген. Тютюнник був здивований несподіваною зміною обставин: на південнь від Дацковець до Осламово—з'явилися ворожі лави, які наступали в загальному напрямку на Воньківці.

Силу ворога тут можна було рахувати в 400—500 багнетів. Ясно було, що ворог перейшов в наступ з метою заволодіти м. Воньківцями, через яке йшов шлях відступу 4 дівізії. Застрескотіли кулемети; кулеметний відділ Полк. Пузницького, який забезпечував праве крило дівізії й який було наблизився до с. Осламово, почав помало відходити. Становище зробилось надзвичайно скрутним і вимагало рішучих заходів. Генерал Тютюнник приймає сміле, але ризиковане рішення. 10 бригаді посилається наказ подвоїти свою енергію в наступі. Кінний полк підводиться скритно до лісіка, що на західно-північній частині села Дацківці. Й віддається наказа йому бути готовим до атаки. Негайно викликається 2 гармати під командою К-ра 10 гарм. куріння Сот. Чорного для заняття відкритої позиції у фільварка з завданням прицільним вогнем на дистанції 1—2 верстви розстрілювати лави во-

рога. Забезпечення гармат покладалось на Кулеметну сотню Кулеметного відділу. Вирішено було, коли ворожі лави наблизяться на 1000—1200 кроків до гармат, атакувати їх кінним полком з боку с. Дацковець в праве крило й тил.

Ворог наступав рішучо;—почалась боротьба рушничного й кулеметного вогню з гарматним, позиції гармат обстрілювались рушничним вогнем, але, не звертаючи уваги на це, гарматчики під умілим керуванням сотн. Чорного весь час безупинно засипали інтенсивним вогнем ворожі лави, бо власними очима бачили те відповідальне завдання, яке випало на їх долю.

Але було видно, що один гарматний вогонь не в силі стримати ворожого наступу. Кулеметний відділ відійшов вже під м. Воньківці.

10 Шіна Стрілецька бригада до того часу заняла північну частину села Дацковці й с. Нетеченці, перемагаючи опір, який ставив ворог, чипляючись за вигідні для оборони місцеві предмети, й енергійно посувалась наперед, почиваючи добру підтримку з боку батареї Хор. Мазарюка, яка весь час слідувала за піхотою. Наближалася критичний момент. Ворожа артилерія вже почала пристрілюватись по батареї, яка стояла у фільварка й яка своїм вогнем стримувала наступу ворога.

Було видано наказа про кінну атаку. Коло 12 годин дня 4 Кінний полк під командою Поручн. Сидорянського втягується в північну частину села Дацковці, коротким гальюном проскакує через село на південну його частину—при виході з села виникається для кінної атаки й з шаблями наголо кидастися на право крило ворожої лави, яка продвинулась вже на захід за лісок, що між Дацковцями й Осламово. Ця атака для ворога була несподіванкою. Ворожі лави мусили відступити на край лісу й відкрили вогонь по кінноті.

Це примусило К-ра полку спінити одну сотню й направити її проти засівців ворога, а з рештою полка, підсиленого Штабовою Кінною сотнею рушити через зроблений прорив на південь від села Дацковці в напрямку на с. Потернава й примусити ворога відтянути свою артилерію на схід. Ворожа піхота, яка була заміщена без підтримки своєї артилерії, почала відступ.

Кулеметний відділ Ноак. Пузицького знову перейшов в наступ, і до 16 год. село Осламово було занято піши.

До 17 год. загальне становище на фронті 4 дівізії було таке: Ворожий наступ й опір було зломано, й

частини Київської дівізії заняли лінію с. Осламоче, буви на схід від с. Дацьківці, а ліве крило 10 Стр. бригади наблизилося до села Слобода-Ходицька. Для підтримки наступу піхоти наказано було артилерії перейхати на нову позицію у с. Дацьківці.

Біля 17 г. ворог зробив знову спробу перейти до контр-наступу на с. Дацьківці, при чому тут в діло була пущена його кіннота біля 50—кіннотчиків, яка атакувала наші кінні частини,—але ця атака була відбита рушничним вогнем й ніякого значення для ворога не мала.

Контр-наступ ворожої піхоти було відбито виключно артилерійським вогнем всіх батарей 4 дівізії, які розстрілювали ворожі лави з відкритих позицій.

До наступу темряви частини Київської дівізії продвигулися до с. Слобода-Ходицька—Потернава і на цій лінії заочноували.

В цьо у бою особливо значні втрати поніс 4 Кінний полк; тут вибуло забитими й пораненими 14 ст. і козаків і 12 коней.

Отже, в бою 13 жовтня успіх 4 дівізії головним чином було осягнено завдяки рішучості й упертості Ген. Тютюнника; обставини, які несподівано змінилися, примусили його тільки до більш рішучого й скоршого переведення принятого бойового плану; тому ворогові й не вдалось відібрати ініціативу: Йому весь час приходилося тільки відбиватись від занесених ударів.

Потім треба вказицти й ту самоножертву, яку виявили артилерія й кіннота при виконанії своїх завдань: цей бій свідчить, що тільки тісний бойовий звязок допомагає кожного роду війська своїй піхоті можуть забезпечити успіх в бою.

Цей бій ще раз доказав, що сила в бою не в кількості, а в якості сил й умілім і рішучім керуванню.

Той перемагає, хто має більшу сильну волю.

Що торкається бойової діяльності ворога, то він проявив досить упертості, навіть, діло доходило до невеликих кінних атак, але треба зауважити, що наступ ворожої піхоти було мало підтримано гарматним вогнем—це в значній ступені полегшило завдання 4 дівізії.

А. І.

„Громада Старшин Н-кої Стрілецької дівізії“.

Коли приходиться відстоювати легальність якої-будь організації, намагатись з'ясовувати її потребу, користь, яку вона приносить чи може принести,—це свідчить про те, що необхідність існування такої організації находиться під сумнівом, що корисна її робота не для всіх зрозуміла, а, головне, свідчить про те, що цю організацію не викликано життєвою потребою, бо коли б життя вимагало такої організації, то вона для всіх була б ясна й зрозуміла.

На сторінках газети табору ч. 6 (а просто кажучи, газети Н-кої Стр. дівізії) „Нове Життя“ в цілому ряді статтів ріжкі автори силяться доказати про необхідність існування в війську такої організації як „Громада Старшин Н-кої Стр. дівізії“

Зазначають, що наша армія нездорова, що в ній є багато злочинного елементу й що з цим може боротись лише одне свідоме своїх громадянських і старшинських обов'язків й прав старшинство в формі такої організації як „Громада Старшин“. Указується, між іншим, і той факт, що в Петрокові (Штаб Армії) Начальство не дозволило такої організації з тої причини, що ця організація роз'єдинує старшинство; зазначається недалекозорість цього начальства; приводиться багато абстрактних міркувань; але все-ж таки, врешті решт, питання про необхідність існування в війську такої організації як „Громада Старшин Н-кої дівізії“ являється не з'ясованим.— Це цілком зрозуміло, бо тими міркуваннями, які автори приводять, нікого й ні в чому не можна переконати. Була б інша справа, коли б автори, раз ця організація вже існує, просто постаралися-би навести на сторінках газети ту корисну працю, яку ця Громада зробила для підтримки в війську внутрішнього ладу, дісципліни, піднесення військової освіти й виховання, і, взагалі, чим і як вона причинилася до зміцнення бойової сили тої частини, де вона існує. Цей метод, на мою думку, краще всяких абстрактних міркувань доказав-би, як не життєву потребу для війська такої організації, бо може тих яє наслідків можна було б осигурути іншими шляхами, то, в кожному разі, користь її існування.

Громада Старшин Н-кої дівізії вже існує майже півроку, а що вона зробила за цей час? Читачі газети „Нове Життя“ можуть занотувати, що заходами цієї Громади

мади усунуто зі скромної посади поручника С. з тим, що за ним рахується справа, яка предбачається. Військовим Канонім Статутом і яка це не вирішена по незалежним від цього старшини причинам. Цю справу знало начальство N-кої дівізії, же, не зважаючи на це, все ж таки, рахувало можливим призначити зазначеного старшину на посаду; але це не подобалось Громаді Старшин, і вона добилося усунення Його з посади.

Друге, не менш важне діло тієї же Громади Старшин—це постанова про бойкот тогож-самого поручника С. („Нове Життя“ ч. 52.) при чому, як це не дивно, навіть, цю постанову не зроблено в належний спосіб! Неваже ні кому з членів Громади не прийшло на думку, що, караючи кого-будь, елементарне право вимагає зазначати, за що Його п'якають: чому прибігнуто до такої нечуваної в військовій сечі й не предбаченої, навіть, статутом самої Громади карти? для кого цей бойкот являється обовязковим? на який термін: до суду чи на все життя?) Пропоную Вас, цю постанову в такій редакції, як її уміщено в зазначеному числі газети, будуть читати в інших таборах і там по меншій мірі будуть здивовані. Бойкот це с страшна моральна кара, й до неї можна булоб пребігнути в крайньому лише випадкові; й тоді треба було добре мотивувати прочини цієї карти, щоб всякий зізнав, що іншої нема для покарання злочинного старшини Дівізії.

Але так, як це зроблено „Громадою Старшин N-кої дівізії“, такими мірами старшин не виховати!

Шануйте людську гідність, як Ви хочете, щоб Вас шанували!

Ото-ж два діла зроблено Громадою Старшин (може й більше, але для нас, сторонніх, це невідомо!) В одному було втручання в справу Вищого Начальства—бо, бачите, Начальство не погоджувалось з думкою Громади Старшин, а в другому—зроблено так, як це не могло бути допущено в жадній організації, яка претендує на виховуючу роль.

Нам відомо, що лише большовики виносять часто густо присуд без зазначення причин, але, про-те й там, вони, все ж таки покликаються на „революціонну совість“.

Громада старшин N-кої дівізії за своє існування на протязі 6 місяців збільшилась з 24 чл. до 103 („Нове Життя“ ч. 57). Отже вона об'єднує зараз половина всіх старшин N-кої дівізії. Й це при умові, що старшини всі живуть в

одному місці. Неваже так багато „непевних“, яких треба позбавитись? Чи ці ще не переконані в життєвій потребі такої організації?

Хоч Краснопорядченко її задоволений такими успіхами Громади, а на мою думку,—це успіх слабий. Коли ця громада—є життєва потреба,—то з початку свого існування вона мусила б мати в своєму складі не менше двох трет. всього старшинства дівізії. А на ділі виходить, що на протязі 6 місяців вона недіве набрала до полов. всіх старшин та ще, крім того, приходиться з'ясовувати, що вона є життєва потреба.

Щоб побачити—дійсну—ж істоту „Громади Старшин Н-кої дів., треба познайомитись з її статутом, та зо всіма тими інструкціями й памятками, яких видано в розвиток цього Статуту.

Огже, цо статуту це є окрема політична, не від кого незалежна бойова організація старшин Н-кої дівізії, яка має провадити свою корисну працю не лише в дівізії, а в цілій армії.

Ніде, жадним словом в статуті не зазначується, яке відношення цієї Громади до своєго Начальства; короче кажучи, це з держава в державі. І лише коротке на статуті: „Затвержу, Генер.-Хор. Безручко“ свідчить, що організація ця легалізована Комдівом. Далі, в статуті не зазначається, яким шляхом ця громада переводить в життя свої постанови.

Найбільшу увагу звертає на себе § 4 в розділі: Мета Громади. Наводимо його тут цілком: „Активна боротьба зі злочинним і пікідливим елементом в дівізії й Українській Армії цеб-то: ренегатством, саботажем, самозванистю, крадіжкою, провокацією, зневагою національно державної ідеї, отаманію та іншими вчинками, які плямують як звання старшини, так і взагалі честь Української Армії“.

Коли, хто читав положення про Всеросійську Чрезвичайну Комісію, то той відразу побачить, що як друга, так і перша ставлять собі одні й ті ж цілі (лише треба закреслити слова „національно-державної ідеї“ і замінити їх „контрреволюцієй“).

Але подібність цих двох організацій на цьому й закінчується. Бойнивницька Чека все ж-таки є державною організацією, яка, утворена російськими самодержцями для того, щоб лежче панувати. Ідея Чеки проведена зверху, послідовно-льогично. Чека керується однією лінією, яка міцно тримає в своїх руках цю організацію.

Громада старшин Н-кої дівізії з'явилається по ініціативі групи старшин (знизу) і поставила собі такі цілі, які може ставити лише держава. Роботу свою вона провадить на свою власну руку: не перед ким і не перед чим не відповідає й бере на себе справу активної боротьби, але в який спосіб, невідомо. Ясно, що ця організація є пародією на щось.

В нашій Армії був колись Інспекторат с тими же цілями, як і Громада Старшин Н-кої дівізії, але ж він показав, чого він вартий. Отже хочеться комусь-то знов воскресити недоброї пам'яті цю Інстітуцію, але вже в формі Громад старшин, і Краснорядченко з захопленням бачить у всіх частинах нашої Армії такі Громади й думас, може й широ, найти в цьому порятунок.

Громада Старшин Н-кої дівізії видала пам'ятку для своїх членів, що до взаємовідносин між старшинами а козаками. Це цікава річ. Крім гарних вказівок, яким мусить бути старшина, тут зазначено: § 16 „Скінчилася служба нема ні начальства, ні підлеглих—всі вільні громадяне: старшина є лише старшим товирищем і прикладом для козака“.

Не знаю, чи так це у большовиків, чи ні. Думаю, що ні. Й що значить „скінчилася служба“, коли ми 24 години на службі?

Але, прошу Вас, це є руйнація статуту внутрішньої служби, який затверджено Вищою військовою владою й який для нас, військових, закон. Дивись § 15—20 цього статуту —де ясно зазначено, що такс Начальник і що підлеглий, —й такого тлумачення Ви там не знайдете. Отже коли такі невідповідальні організації будуть давати свої власні тлумачення статутів, то ясно, що вони цим не зможуть спричинитись до піднесення дісципліни в війську; вони її лише зруйнують. Статута Громади затвержено Комдівом, а пам'ятка ця затвержена лише загальними зборами Громади. І я певен тому, що Комдів не затвердив би її, якби Громада рахувала потрібним надсилати всі свої постанови, інструкції на затверження Вищої дівізійної Влади. Це приклад того, щобувається, коли кожний в війську почне вільно тлумачити закони, статути, без жадного контролю Вищої військової влади.

В одному місці (слово Презідії Громади Старшин) укауається, що наше старшинство все ж-таки потрібуве якось військово-виховуючого Центру. Це ясно. Й такий центр мусить бути державним, і він є в формі Ген. Штабу з його Управою Павчання військ і культ.-освітнім від-

ділам. Невже Громада Старшин Н-кої дівізії хоче взяти на себе цю високу й відповіальну задачу, яка вимагає першорядних педагогічних сил, і провадити її не лише в своїй дівізії, а во всій Армії?

Далі там зазначається, що Громада Старшин зустрінула негативне відношення з боку Верховної Влади (на жаль, не сказано якої), але, не зважаючи на це, вона все ж таки існує наперекір „всім стіхіям“.

Отже, це є сумний факт, що Верховна Влада при негативному своєму відношенню до такої організації не мала достаточної рішучості провести свою волю до кінця. Правда, в Петрокові, як це зазначено вище, Начальство було більш рішуче.

Тут повстає питання, як ця Громада з цілями загально-державними може з користю працювати при такому відношенню Верховної влади? Обов'язково мусить бути конфлікт.

Отже ми тепер бачимо, що це за організація—„Громада Старшин Н-кої дівізії“. Це є незалежна політична бойова організація з метою ширення й захисту в війську національно-державної ідеї (§ 2 і 3 статуту) й провадження активної боротьби зі злочинним і шкідливим елементом в Армії (§ 4 там-же).

Інспекторат тай годі! Верховна влада відноситься до неї негативно. Старшинство в значній мірі теж.

Розібравши істоту цієї організації, спробую тепер відповісти на запитання, чи може така організація існувати в війську. Візьмемо статут Внутрішньої служби й там ясно побачимо відповідь на це питання. (§ 8).

„Армія мусить бути поза всякою політикою; військові не можуть брати участі в яких-небудь спілках, гуртках, організаціях, товариствах, партіях, ридах, комітетах і т. ін., що утворюються з політичною ціллю“. А „Громада Старшин Н-кої дівізії має політичні цілі: ширити національно-державну ідею в війську, (автори статуту настільки були обережні, що навіть, не зазначили, яку ідею: трудової монархії, Гетьманату, чи Республіканську, чи Радянську—бо згідно § 4 Ст. Вн. Сл., як-би ще щось і могла робити така організація, то лише ширити ідею У. Н. Р.) Далі, активна боротьба зі шкідливим елементом. Але хто ге є шкідливий? Наприклад, той хто ціпро стоїть за Українську монархію? він буде також ширити національно-державну ідею, але в формі монархії. Так як? з ним треба боротись, чи пі? як по Статуту, то ні.

Наведеного вистарчить, щоб ясно відповісти, що така організація в війську існувати не може й являється протизаконною.

Раз так, що така організація існувати не може, то як-же боротись зо всім тим злом, яке мається в війську, —бо проти потреби боротьби нам суперечити не приходиться?

Перш за все така боротьба це є завдання державне; а далі, на кожному з нас лежать обов'язок боротись зі всяким злочинством.

Кожен старшина, козак, громадянин має право й обов'язаний голосно заявити чи то своєму начальству по команді: чи то прокуратурі про зауважені ним злочини. Кожен Начальник мусить дати хід такій справі.

Військовий закон вимагає, щоб Н-ки виховували своїх старшин і козаків, всіми мірами підтримували в доручений їм частині порядок, дісціпліну) § 100—106 ст. Вн. Сл. Отож, коли Начальник на місці, то він в своїй частині буде й поширювати національно-державну ідею (але в такій формі,—як це Йому буде наказано Військовою Владою, а не так, як Йому б це хтілось) і буде боротись зі злочинним елементом всіх категорій і для цього зайви будуть в даному разі інші організації, від цього незалежні, і вже, по одному тому, пікідливі. Коли П-к не відповідає своєму призначенню, то там жадна організація з благими цілями не поможе.

Секрет керування військом полягає не в тому, щоб віддавати найкращі накази, головне, в тому, щоб ці накази виходили від однієї волі і проводились в життя твердо й рішучо. Це привчає військо коритися одній волі,— що так потрібно в бойовій діяльності, й тому в війську всякі організації й інституції, які заважають проявленню рішучості єдності цієї волі, будуть заїзві, і, навіть, пікідливі. П—к в частині мусить бути Н—ком і в своїй службовій діяльності; він зверху підлягає наказам свого Начальства, а для допомоги Йому в керуванні частиною у нього є законні помішники; є тому такі Громади Старшин; зайви—бо вони порушують організацію; вони зменшують авторитет Начальства,—вони вказують, що Начальство саме нічого зробити не може, що в організації чогось бракує.

Нормально, всі старшини даної Військової частини є Громада старшин цієї частини.

Голова цілої Громади є Н—к частини, який відповідає за цю громаду во всіх відношеннях. Це так було і буде во всіх організованих арміях всіх держав. Ідея такої організації в війську, як Громада старшин Н-кої дівізії,—є ідея не військова, а цівільна. Пора нам знати, що ми люди військові, а, головне, цього не забувати, а то, на великий жаль, революція привчила багатьох думати, що ми „Вільпі Громадяне“ в військовому одягу.

Для військових є багато діла в війську.

Організуйте гуртки військово-наукові,—літературні, спортивні, економічні, вчитесь самі й повчайте, але не займайтесь політикою, бо це не Ваша справа, а головне, виконуйте свої обов'язки, як чесні старшини й козаки—не бійтесь ні кому сказати правду в вічі, будьте мужні,—борітесь в законний спосіб зі всяким злом, яке помічаєте навколо себе; коли у Вас є гарні думки, які будуть корисні для нашої справи, поділіться ними зо всіма через посередство часописів, а то можете подати їх в формі докладу Вищому Начальству, і таким чином Ви виконаєте свій обов'язок перед Батьківчиною, а найперше допоможете Верховній Владі збудувати сильну армію, далеку від шкідливого політіканства.

Скажете, що Верховна Влада сама не в силі цього робити—тоді виходьте з армії. Старайтесь попасті в число членів Верховної Влади і там працюйте, а не починайте оздоровлення армії знизу,—бо з такого роду оздоровленням в війську мусять боротись і боротись рішучо.

Зазначають, що, коли існування цієї організації буде заборонено, то вона зробиться конспіративною, але ж все-ж-таки буде. Ну,—всяку конспірацію в здоровій військовій частині будуть піпити рішучими мірами. Санітменталізму в війську бути не може.

Отже тепер ясно, що таке „Громада старшин Н-кої дівізії“. Тут я зазначу, що даючи освітлення характеру цієї організації, я користувався лише надрукованим матеріалом: газетою „Нове Життя“ і „Статутом Громади Старшин Н-кої дівізії“. Щож торкається того, що зробила ця громада в дійсності її чи зробила вона що-небудь, як вона робить, для мене невідомо. Але, гадаю, наведеного вистарчає, щоб зробити висновок, що існування в війську якраз такої Громади Старшин як в Н-кої дівізії з військового погляду є непорозуміння.

Неполітикан.

Справа, ка яку ми звертаємо менше всього уваги.

Зараз ми маємо лише одну військову спільну юнацьку школу, де, так чи інакше, виховується наше юнацтво, а колись їх було багато; колись це була діла шкільна система з певним планом навчання, де мусила виховуватись військово й національно наша молодь для поповнення старшинських кадрів; але ж все це зникло, не залишивши після себе жадної пам'ятки.

Кожна держава, яка утворює своє власне військо,— перш за все, дбає про те, щоб мати фундамент цього війську—кадр старшин і підстаршин. Коли не мається в належній мірі свого кадру,—то запрошується чужинців-фаховців, як інструкторів, і вони кладуть першу цеглу в будуванні цього кадру. Але, тим часом, вживаються заходи для підготовки власних старшин і підстаршин,—це досягається шляхом відкриття військових школ. І ці школи користуються націльністю неклуванням Держави,—бо від якості їх буде залежати в значній мірі якість війську.

У Українському військові з перших днів його існування во всю височінь повстало питання, звідки набрати старшин-українців, широ відданіх Українській Державі й готових боротись за неї до кінця.

Старшин було багато, але це все були російські чи австрійські, навіть, українського походження, але українського старшини не було; тому для цієї мети Центральна Рада утворила Інструкторську школу старшин, в якій мусило українізуватись старшинство, що бажало служити в Українській Армії. Шлях був доцільний.

В період Гетьманщини мало дбалось про підготовку Українських старшин, і тому за той час майже нічого не було зроблено в цьому відношенню.

Повстала Директорія.

Цитання про утворення військових школ відніклло зібру, во всій повноті й в самому широкому масштабі. І, дійсно, крім Інструкторської школи старшин, було відчинено Гарматну й Інженерну школи; чотири юнацьких: Київську, Полтавську, Чугуївську, Житомирську; на чолі військових щкіл стала Головна Шкільна Управа.

Не встигли воїни сформуватись, як прийшлося їх евакуовувати з Кам'янця,—там пощастило росташуватись і розпочати навчання, яке тривало 2 місяці, а потім події

на фронті примусили деякі з військових шкіл відправити на фронт, а в квітні місяці 1919 року всі школи були евакуйовані до Луцьку і там зведені в одну спільну Юнацьку Школу, за виключенням Інструкторської Школи Старшин, яка в Луцьку розформувалась, і Житомирської, що буда на фронті. Але недовго й ця школа проіснувала, 15 травня 1919 року її разом з Інструкторською Школою Старшин в Луцьку було захоплено до полону поляками, які несподівано перейшли до наступу.

Отже, залишилась лише одна Житомирська Школа, яка під проводом свого Н-ка весь час приймала участь в боях на фронті, повернулась до Кам'янця й там, в жовтні 1919 р., відбувся перший випуск Українських старшин.

В осені 1919 року було розпочато формування Кам'янецької Юнацької Школи, але, з огляду на нові події,—її не було сформовано.

Нід Любарем в грудні 1919 року загинула й Житомирська Школа.

1 лютого 1920 року в Кам'янці, окупованому польським військом, було знову сформовано Кам'янецьку Юнацьку Школу, яка потім перетворилася в Спільну Школу з Гарматним, Кінним і Інженерним відділами. Ця школа існує й до цього часу.

Після подій у Луцька, де загинула Головна Шкільна Управа, військові школи безпосередньо підлягали Начальнику Генер. Штабу, що негативно відбивалося на становищу й розвитку школ. Потім було утворено 3-е Ген. Квартірмейстерство при Ген. Штабі, яке мусило завідувати школами, але й це ділу мало допомогло.

З цієї короткої історичної справки видно, що наші військові школи мають інічим по допомогти збудуванню Української Армії. Був один випуск Старшин (із Житомирської Школи), але невеликий по кількості, й він не міг відограти значної ролі в поповненню й освіженню нашого Українського Старшинства.

Ми, по старому, користуємося лише старшинами російської чи австрійської армії, а своїх Українських Старшин маємо надзвичайно мало.

Не підлягає сумніву, що коли ми хочемо мати Українську Армію, то мусимо мати й Українських Старшин. А для цього матеріал є. Є багато Української молоді—яка закінчила середню освіту й широко бажала б свій молодий вік віддати Україні. Але ми цього матеріалу використати не вмімо.

Неваже причина полягає лише в несприятливих обставинах? Ні!—Причина, як ми на цю важливу сторону військового діла звертаємо мало уваги.

На чолі військової школи мусить стояти особа, яка виявила на протязі довгої військової служби серйозні педагогичні здібності, цікавиться цим ділом, авторитетна, чи з вищою військовою освітою—і педагогичним стажем,—як і та, так і друга щиро віддані Українській справі.

Справа військової підготовки молоді для заняття старшинських посад в війську вимагає широкого досвіду й освіти від осіб, яким вона доручається. Тому в Німецькій Армії лекторами і Н-ками військових шкіл призначались заняді найкращі старшини з вищою освітою, їх старанне виконання нами цих обов'язків рахувалось для них пайкрапцею атестацією при заняттю вищих посад.

Школа дає підвалини військових заняття й виховання, її треба, щоб ці підвалини були здорові,—і правдиві,—бо вони будуть служити старшині на все життя.

А нам, крім того, треба ще звертати увагу й на національний бік виховання. Отож щиро віддана Українській національній ідеї, широко освічена й досвідчена людина з чисоким педагогичним стажем мусить стояти на чолі військової школи.

Наши школи таких Н-ків не мали.

Після Луцької катастрофи, де загинули всі школи (крім Житомирської), всі Н-ки військових шкіл опинилися в армії Деникіна чи Юденича. А потім Начальніками Юнацьких шкіл були люди випадкові в військово-педагогічній справі, без досвіду й освіти, котрі не користувались авторитетом серед юнацтва й для котрих школа була не любиме дітище, а звичайна частина для кар'єри; і такі начальники не могли поставити школу на належну височінню.

Наши школи часто мандрували по Україні, таяли багато часу, а навчання не провадили: бо не вистарчало то того, то іншого. Не було, чавіть, там систематично—продуманого пляну навчання,—не кажучи вже про підручники.

Умови життя юнаків були часто досить тяжкі, й на це зверталось мало уваги.

Брак лекторських сил часто не давав можливості провадити навчання, тоді, коли по іншим обставинам це було можливо.

Ніде так справа не залежить від якості однієї людини, як в учебному ділі. Але в тих умовах, в яких приходиться працювати наприм військовим школам, одна особа ще не в силі багато зробити. Тут конче потрібна велика допомога зверху.

Не маючи на меті широко й всебічно освітлювати цю справу, я лише вкажу на той шлях, на який треба було б на мою думку стати в військово-учебному ділі.

Перш за все нам потрібно відмовитись в цьому ділі від російських зразків.

Російські військові школи для нас не можуть бути зразком; там навчання не було поставлено з практичного боку на належну ступінь.

Школа мусить бути тісно звязана з військом. В цьому відношенню організація Німецьких військових школ являється більш доцільною. Підготовка юнзака там починається в війську й закінчується в школі. У нас, коли ми зведемо безупинно боротьбу, при кожній дивізії можна було б сформувати юнацькі сотні,—як муштрові одиниці, де були б скупчені молоді люди з відповідною освітою і де провадилася би перша практична підготовка по фаху;—по 3—4-х місячному перебуванню в цій сотні юнаць вправляється до школи на 4—5 місяців для практичного і теоретичного удосконалення в військовому ділі, після чого він повертається до своєї частини вже старшиною.

В кожній частині є старшини, практично знайомі з військово-учебним ділом, які були довгий час начальниками учебних вінницьких чи в школах і яким з успіхом можна було б доручити справу початкової військової підготовки юнаків. Таким чином було б забезпечено зв'язок школи з військом.

Кожна частина дбала би про своїх юнаків, могла би взяти на себе, навіть, їх утримання під час перебування в школі, коли б це було потрібним.

Призначення відповідного І-ка школи, командування потрібних лекторів, навіть, з фронту, а головне, більш уважливе відношення до цієї справи „зверху“—привело б до того, що ми зараа, вже після трьохлітньої боротьби, могли би мати значну кількість своїх власних старшин.

А. Л.

З М І С Т:

	Стор.
1. Передмова	1
2. Повстань, Україно—вірш <i>Д. Левицького</i>	3
3. З пісень неволі—вірш “	5
4. Свято лицарів „Залізного хреста“ в 4 Київській дівізії <i>Д. Левицького</i>	6
5. Йдемо до кращого <i>Д. Куліківського</i>	9
6. Мої квітки вже більш не розцвітуть—вірш <i>I. Дроки</i>	12
7. На 60 роковини смерти Т. Шевченка.	12
8. Спогади про Любарські події— <i>Аша</i>	13
9. Переспіви— <i>Левицького</i>	25
10. Національно-освітня та військова праця в 4 Київській дівізії.	27
11. Наступ армії У.Н.Р. в листопаді 1920 року та бій 4 Київської Стрілецької дівізії у с. Обухово 12 листопаду—Ген. Шт. Підп. <i>Лущиненка</i>	31
12. Бій 4-ої Київської дівізії під с. Дащівцями 13 жовтня 1920 р.— <i>А. Л.</i>	49
13. Громада Старшин N-кої Стр. дів.— <i>Неподілнана</i>	54
14. Справа, на яку ми звертаємо менше всього уваги— <i>А. Л.</i>	61

Важливі дружарські номілки.

стор.	рядок авер. знизу	надруковано:	треба:
3	3	морв	море
	4	губ. гімназіальний	губ., гімназіальний
	21	Сёт Василя	от. Василя
	4	Волоха. Даиченко	Волоха, Данченко
14	1	Даиченко	Данченка
17	1	На мосту	На мості
21	22	варті; й на	варті й на
	8	зустрінути	зустрінуті
	4	влата	влада
22	20	виробленої	виробления
	4	деникина	Деникина
38	21	большевіки	большовики
41	12	на передодні	напередодні
	18	(11 стр. Бригаді) 1 піш.	11 стр. Бригаді
		курінь	(1 піш. курінь)
	1	Верлінці	Берлинці
43	18	лівом	лівім
	19	зайве: як останній резерви було вичерпано, в роспорядженню Командіра Дівізії“	
44	10	і поділу	І поділу
45	13	гормати	гармати
	6	енергійній	енергійній
48	11	веі	веіх
	18	ім	ним
	15	незрозуміли—	незрозумілим
	13	стекотіли	стремотіли
51	12	забезпечув	забезпечував
55	21	Бойкот	Бойкот
58	1	відділом	відділом

